Моимъ любезнымъ товарищамъ
Милому автору
М. Шпаковъ
Янв 1866
Феодос.

БЕЛЕШКЕ

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ „ДИПЛОМАТСКЕ ИСТОРИЈЕ“

од

М. С. Пироћанца

БЕОГРАД

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1896

БЕЛЕШКЕ

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ „ДИПЛОМАТСКЕ ИСТОРИЈЕ“

Ове јесени навршиће се пуних двадесет година од како је вођен наш први рат са Турском, и до скора, сем новинарских чланака, и напомена, према прилици, овде онде, ништа опширније о њему није написано. Тек пре неки дан дошла је на свет „Дипломатска Историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност“, од Јов. Ристића, да нам бар једну његову страну расветли, и да нам покаже како се је, и зашто, 1876-те године дошло до рата.

Код наше, у опште, рђаве навике да слабо што бележимо, а да брзо заборавимо све што изгуби вредност за дневну политику, „Дипломатска Историја“ права је добит. Њена је вредност у толико већа што долази из пера човека, који је играо једну од најзначајнијих улога у догађајима које је за историју прибележио.

Разлог зашто је ова историја још данас угледала света, вели писац, у томе је, што је желео да племенита српска борба не остане без његове одбране против кривог тумачења. Колико је овај циљ постигнут, и на чијој је страни право тумачење, у истини, то ће тек изрећи права историја, али свакојако после оваке одбране, постала су још потребнија, и пространија и исцрпнија тумачења.

За списе оваке озбиљне садржине главна је ствар искреност и тачност у излагању, бистар, широк поглед који обухвата све чињенице, и правилна оцена, а литерарна његова страна

са свим је споредна; али од првих услова није овде скоро ни један потпуно задовољен. И у овом раду пишчевом, као и у свима досадашњим, излази јако на видик његова позната особина, да ради на парче. Тако, ништа њему није сметало да му скоро они исти разлози, на које се је на другом месту позивао да докаже, како Кнез Михаило 1868-ме године није могао улазити у рат, данас послуже те да доказује, како је 1876-те године требало ратовати. Тако, кад је реч о „полету“ за рат, Кнез Милан, под утицајем дипломације, био је образовао о устанку своје мишљење, које га је довело у сукоб са „народном струјом“, а кад је реч о утисцима, које су ратоборне уличке демонстрације могле произвести на Кнеза, и побудити га да уклони кабинет, који је давао тако мало јемства за одржање реда, онда он „није имао довољно искуства о правом значају демонстрација ове врсте“. Тако, кад треба пропарадирати својим уставним осећајима, онда писац узима на себе сву могућу одговорност за оно што је урађено док је он био на управи, а кад наступи час да се у практици та уставна одговорност збиља узме на се, онда он истражује каква су расположења Кнеза и Скупштине, два неодговорна уставна фактора, а о расположењима, и намерама владе само толико вели, колико да нам каже, шта је влада смишљала предлагати Кнезу, да није била отпуштена.

„Дипломатска Историја“ нема оне одсечности и оног самопоуздања, као дојакошњи пишчеви списи, али она нема, у оној мери, ни оног срачунатог, безобзирног, удешавања историјских догађаја према теми коју је писац себи поставио, она је мање намештала него што је изостављала; али на крају краја то излази на једно, пошто је у оба случаја историјска искреност доведена у питање.

Ако издвојимо закључени уговор савеза са Црном Гором, шта нам остаје од праве дипломатске радње да нам улазак у рат расветли? Зар би узајамна окривљивања између српске владе и Порте за делања која би могла изазвати рат; зар би неколико писама, са свим приватне природе, измењених између *једног* српског намесника и грчког министра спољних послова,

седам година пре рата, кад нико на тај рат није ни помишљао; зар би два три писма измењена између српског и грчког министра спољних послова, на месец дана пошто смо ушли у рат; зар би онај лаки и површни извештај Скупштини о општој ситуацији и изгледима на суделовање балканских држава и народа, кад бисмо ушли у рат, у коме је извештају најглавнија тачка, што је писац, на длаку, ухватио нарав дипломацији великих сила; зар би само то могло испунити онај оквир који би требало да обухвати дипломатска радња онога доба, и оправдати назив, који је писац дао овом своме раду?

Доиста не; на овој ветрометини, на овоме врзином колу где се интереси и интриге већег дела Европе укрштају и сузбијају, није могла Србија не водити најозбиљнијег рачуна о томе, шта мисли, у збиљи, Русија, а шта смера наша сусетка Аустро-Угарска. Г. министар спољних послова зна за природу и за циљ тројецарског савеза, зна за миролубивост Цара Александра II, и за миролубива расположења Аустро-Угарске, а ћути, као заливен, о договорима у Рајхштату, и ако су они постали историјски утврђена факта, и донели своје, за нас жалосне, последице. Србија није могла не водити рачуна о расположењима остале, западне, Европе, и према нашим плановима, и према могућим тежњама Русије и Аустро-Угарске на Истоку. Њој је требало са извесношћу знати у колико смо могли рачунати на Црну Гору, Грчку, Румунију, и балканске народе, без чијег суделовања, бар у значајнијем делу, не само Србија, него и Србија и Црна Гора заједно, нису биле у стању озбиљно покренути ни српско, а камо ли Источно Питање. Није било довољно знати шта бисмо хтели ми — то ми сви већ одавно знамо — него и шта би други хтели и могли. Ослонити се на само познавање нарави високе дипломације веома је слабо јемство за успех у овако крупним и заплетеним питањима.[1]

---

[1] Веома је интересантан начин како „Исток“ службено гласило либералне странке од самог почетка устанка представља ситуацију и у Европи и на Истоку, а нарочито кад се тај начин упореди са оним што се је у ствари догодило. Он пише:

„Херцеговина се бије, Црна Гора справља да јуриши на поганике, Албанија се диже, а Грчка на прагу да огласи рат“.....

Између две поставке да се главни део дипломатске радње, која се односи на ове догађаје, још чува брижљиво у тајности, и да је Србија обманута и навучена; и оне друге да је Србија срљала онако слепачки у рат, без обзира, шта је чека на крају рата, ми бисмо радије веровали првој, и ако све, досад познате, чињенице, па на жалост, и „Дипломатска Историја“ говоре за ову другу.[2]

„Српски је народ господар клупчета целе замршене ситуације на Истоку а посредно у Европи“.....

„Ситуација на дипломатском пољу свакако може бити непријатна само за Турску и Аустрију“.....

„Интервенцију и прителовање неће два владајућа племена, Немци и Маџари, њу неће ни Андраши“.....

„Као год што Турска може посвађати, и тиме ослободити дипломацију, тако је и Србија може одлучним кораком довести у процеп“.....

„Једном речи, ситуација је сад много повољнија него пре за устанак. Румунија ће да откаже Порти данак, Кумундрос, наш пријатељ, и пријатељ заједничке радње, а непријатељ Турске, на влади је у Грчкој, Бугарска тек што није букнула“.....

„Сад је ред на Русију. До сад је Русија стојала, можда, на искључиво руском становишту, али словенском никако. Сад ћемо видети да ли ће за љубав своје азијске политике проиграти симпатије европских Словена“ и „У војводству Русије и лежи згодан тренутак. Одважан корак Србије и Црне Горе, у овом часу, кад се дипломација збунила, ставио би Русију на пробу“.....

„Ми хоћемо ми морамо ставити Русију на пробу. Ми очекујемо од словенског цара, Александра Николајевића, да неће хтети допустити да се са једном катастрофом сруше све тековине вековне руске и словенске политике“.....

[2] У овом погледу „Исток“ је нарочито категоричан, за њега је „Боље va banque него стално али извесно умирати“.....

„Или већа или никаква Србија, или краљевина или да је нема“.....

„Ако је задатак мале Србије и још мање Црне Горе био тај, да разгори огромно источно питање, онда су српске кнежевине заиста јуначки своју задаћу извршиле, и савесно своме позиву одговориле, јер није те мала шала Сибир одкравити. Ту треба и превише топлине осећаја и мушко срчаности, *ту је ваљало везати очи па срнути у опасност, без компаса, без конца, којим ће се избећи из лавиринта, без изгледа на помоћ, и сувише убијених и робских народа, без и једног знака наде са царскога Кремља. Па српске су кнежевине ипак то учиниле*“.....

„Нека Аустрија остане у својој садашњој, не баш човечанској политици, да, нека и сама Црна Гора заборави сву своју светлу политичку прошлост, опет ће Србија покушати да једним ударом пресече Гордијев Чвор источне политике тројице Царева те да знамо на чему смо“.....

У овој „Дипломатској Историји“ није довољно осветљено и исцрпено скоро ни једно од питања, којих се је она дотакла. Све је остало као у неком сутону, где су крајеви предметима неприметни, и једни се у друге преливају; где су боје нејасне, а оцене, у основу, неодређене. По утиску који се добија читањем ове „Дипломатске Историје“ изашло би, и да је влада желела рат, и да није; и да „акцијоно“ министарство значи рат, и да не значи; и да је тренутак био подесан за рат, и да није, него да смо силом околности натерани у рат улетели, и да нас је Русија навлачила на рат, и да није; и да је Черњајев у једном времену завладао ситуацијом у земљи, и да није; и да су Грчка и Црна Гора биле обавезне старим уговорима да за нама уђу у рат, и да нису. Писац се грозничавом опрезношћу одржава постојано на површини и чисто, изгледа нам, боји се ући мало дубље у питања. Желео би, ваљда, да му спис што лакше прође па му зато тако савесно ћошкове обија.

Пошто смо изрекли у кратко, и у опште, нашу оцену, о садржини „Дипломатске Историје“, пређимо сад на поједина питања, која заслужују да се о њима више проговори. Остављајући на страну јаван рад дипломације великих сила — о тајном, најзначајнијем, не може засад још бити ни говора — остављајући на страну све што се односи на стање Турске од Париског Мира до нашег рата, све што се односи на јавно мишљење у Европи, пошто све то може сваки читати, тачније и потпуније, у тадашњим листовима, повременим списима, или дипломатским архивима, ми ћемо пратити писца једино у ономе што се код нас дешавало, или је с наше стране предузимано, а што може бити од неке вредности за историју.

I

Да моменат, кад је Србија угазила у рат, није био подесан за остварење народносних тежања народа српског, и да су последице рата испале судбоносне за његову будућност, о томе је данас, изузимајући саме творце рата, цео свет једног мишљења у Србији, и могло би се слободно узети да је то питање, као најважније у овоме догађају, још данас начисто за историју изведено. Али да моменат није био подесан ни за руске планове, и њену политику на Истоку, то је Берлински Конгрес јасно показао.

Ми не можемо пристати на гледиште, по коме је Србија, било спољашњим, било унутрашњим приликама, могла бити доведена у присиљен положај, да је морала изазвати рат, без обзира на његове последице. На овој тачци писац удара у двогубе жице, и постаје веома нејасан. По називу какав рату даје, „рат за ослобођење и независност“, изгледало би да је рат дело слободне воље, и добро срачунатог интереса, а по приступном делу, где описује стање Турске, и неким другим местима списа, где се и Божја воља призива у помоћ, изгледало би да се иде на то, да се докаже, како је рат постао неизбежан. Злочеста управа турских власти, сече народа у гомилама без одбране, фанатизам религиозни код мусулманског елемента, раздраженост јавног мишљења у Европи против дивљаштва турске војске, неуспеси европске дипломације да се злу на пут стане, и покрет саплеменских осећаја у Србији и Црној Гори, томе су намењени да послуже.

Али у опште такво гледиште поричу и прошли и савремени догађаји. Године 1861 букнуо је тако исто снажан устанак у Херцеговини, и ако онда није била уза њ цела Босна,

што је много важније, била је Црна Гора. И тада је била изношена злочеста управа турских власти, и њена насиља над хришћанском рајом, и тада се позивало на јавно мишљење образоване Европе, и на жеље дипломације да се злу реформама стане на пут, и тада је устанак силно одјекнуо и у Србији и у Црној Гори, и ако је ова, не обзирући се на Србију, мислила наћи рачуна ако преухитри и узме устанак у своје руке, Кнез Михаило, напротив, држао је, да велику политику српског народа не могу опредељивати помесни покрети, за које се не зна свагда насигурно ни откуда потичу, него јединствено њени добро испитани и процењени интереси. Уместо успеха Црна Гора беше дошла у опасност, Омер-паша беше тада дотерао близу до Цетиња, у нас беше бол, услед те несреће, свима завладао, али нико Кнезу није замерио што се том приликом није дао навући на рат и на делања од којих конци нису стојали у његовим рукама. Исто је тако и још лакше могла проћи ствар и године 1876, само да је било више збиље, а мање себичних рачуна; могла је проћи онако исто како је прошло без рата бомбардање Београда, и ако су односи тада између Србије и Турске достигли до врхунца раздражености и неповерења.

За само наше доба Грчка већ неколико пута покреће устанак на Криту и подржава га новцем, четама и свима могућим начинима, у циљу да ово важно острво краљевини присаједини. Грчки елеменат, у краљевини и ван ње, обузет је одушевљењем за ову мисао, а Грци са свих страна врве у редове устаника. При свем том сама држава није налазила за мудро да против Турске зарати.

Тако исто, може се рећи, пре неки дан, бугарски кнез, уместо да пође у Македонију за четама, које су се образовале на бугарском земљишту, он је кренуо пут Цариграда, где је био примљен одлично и значајне политичне успехе постигао. И мислите ли да Бугарска има мање но Србија и ону сорту родољуба по занату, који најрадије освајају здравицама и пуном боцом у руци, или узбуњују народ за своје себичне рачуне.

А шта бисмо могли рећи за европску дипломацију. Она је и тада била као и свагда смишљена и веома тврда срца.

Њу нису могле покренути ни сече ни дивљаштва турске војске, нису је могли ражалити јади напаћене хришћанске раје, нити ју је могло узбудити јавно мишљење у Европи, јер се она само онда креће кад нађе рачуна да се треба кренути, и догод њој треба мира, мира мора бити, па ма се Арменија и Крит у крв утопили, и у згаришта претворили. Требало је дакле пре уласка у рат тачно знати шта мисле и други, а не само шта бисмо желели ми.

У осталом било би детињасто претресати дубље ову поставку, и придавати неки значај аргументима, које данас измишљају они који су рат изазвали, а у циљу да га оправдају; њима је немогуће друкчије да раде. У ствари нити је покрет Невесињски морао повући Србију у рат, ако она није мислила наћи свога државног рачуна да у рат уђе, нити је пораз Србије могао повући руску политику да развије своје делање у невреме на Истоку. Не, и устанак у Босни и Херцеговини, и наш, а за њим и руски рат, потекли су из опште ситуације европских односа, који су, у потоње време, изазвали знамените промене екилибра снага између европских држава, само, што ми нисмо при томе држали канап у рукама, него смо били на канапу.

Русија, као велика европска сила, није могла, својим држањем, помагати образовање великог немачког царства, а да за себе отуда никакву корист не извуче, и према измењеној ситуацији, свој положај не осигура. Мироћубивост Александра II морала се је поклонити, у таквим приликама, пред великим интересима руске државе, као што се је поклонила и мироћубивост Александра I, који је први део своје владавине, скоро цео, провео у борби против Наполеона I, а последњи рат изазвао и у најкритичнијим приликама за Русију. Само таква политика била би разумљива за један велики народ, и кад, као у овом случају, није у целини оправдана. Боље је било не помагати образовање велике немачке царевине него се после накнађавати, и осигуравати наспрам ње. Свакојако за указане услуге Пруској Русија је веровала да може рачунати, ако не на благодарност, а оно на потребу, коју је још морала осећати млада Немачка Царевина, да се на њу наслања и даље насу-

прот побеђене, али неизмирене, Аустрије и Француске, бар дотле док своје унутрашње консолидовање крају не приведе. Тако су могли мислити руски државници, али је Немачка ове рачуне прецртала, она је међу тим успела да задобије Аустро-Угарску за своју политику, а на своје место оставила је Русији Француску, као за невољу савезника.

Како мален изгледа Невесињски устанак и наш рат, кад се на развој догађаја погледа са ове тачке, са које се он и мора оценити, а како лакоуман и осудљив наш рат, кад се помисли да се је пре рата знало да су Босна и Херцеговина Аустро-Угарској биле намењене.[3]

[3] Долазећи из Лондона, где је био на одсуству тадашњи енглески генерални консул, Вајт, говорио нам је, како ће наша влада, насигурно да улети у рат, али како су њему у Лондону казивали, његов министар и Граф Минстер, немачки посланик, да ће у том случају Аустро-Угарска заузети Босну и Херцеговину, а за наше успехе да нема никаквих изгледа. Енглеска је радила да нас одврати од рата, и ово што је Вајт нама говорио, морао је по дужности још пре нашој влади саопштити.

II

Да видимо сад, у колико ми знамо, шта је радила Србија у времену од кад је плануо устанак на Невесињу до њеног уласка у рат.

Покрет овај затекао је на управи земље Данилов кабинет, министарство без политичне боје, и у најпотпунијем смислу, министарство послова. Нико у првом часу, ни Кнез ни влада, није имао утврђено мишљење, да ли би требало и шта овом приликом предузимати. Није то био први случај да се креће у Босни, Херцеговини или у Бугарској, а да Србија остане на миру, и ако будна и опрезна. Једини либерали, судећи по тону и начину на који писаше њихово партијско гласило о устанку, беху сместа решени да треба отворено браћи притећи у помоћ, доказујући да је сад или никад за то време.[4] По свом положају, пословног кабинета, који је, покрај тога, био још у оставци, пре извршених избора, због несугласица с Кнезом, министри су ставили себи за главни задатак, да српску политику не ангажују ни у коме правцу, и да оставе одрешене руке онима

---

[4] Вредно је прибележити за историју, и варијанте у усклицима, који су се понављали, скоро из броја у број, у „Истоку", скоро до самог уласка у рат.

„Хоће ли Србија ћутати....."

„Вук Бранковић је издајица, јер народ још живи после његове издаје, али ко сад изда народну мисао, тај ће бити народни убица......"

„Крсташ барјак у руке па у Босну......"

„Рат с Турцима......"

„Или или, или ћемо живети као људи, или да се као кукавице закопамо у ледено гробље......"

„Влада, скупштина и народ добро нека пазе какву задаћу има Србија 1876-те године, ако неће да их презиру савременици, жигоше историја, и проклиње потомство......."

који им буду следовали. Оно дакле што су чинили у корист покрета, стојало је потпуно у складу са оваквом политиком. Окривљавати дакле Данилов кабинет да је био без снаге пред уличким демонстрацијама, и да је његово држање, што није стао на пут двема незнатним четама, састављеним од самих бегунаца, да продру у побуњене крајеве, довело Србију у положај, те је читаву годину дана доцније морала ући у рат, више је него неозбиљно, а правдати „акцијони“ кабинет, који је рат изазвао, да је био присиљен, више је него смешно.[5] Па и кад нас је победила, Турска је једва дочекала да са Србијом мир закључи, какног је онда могла имати рачуна да нас на рат изазивље и присиљава?

Тога доба, у другој половини месеца јула, ми се бејасмо десили у Феслави, близу Беча, и ту нас је затекла Кнежева наредба, да га у Бечу дочекамо, где је ради веридбе после неколико дана и дошао. По договору са владом[6] Кнез је желео да нас пошље на Цетиње, те да видимо шта се тамо мисли о устанку, и да ли се и шта намерава предузети. Пошто ни Кнез,

---

„Србија је и тражила и желила да развије барјак народне слободе, напред дакле Србијо и Црна Горо......“

„Србија мора заратити......“

„На нас је дошао ред ми не смемо од стида оклевати......“

„Ступајмо дакле у акцију са највећим одушевљењем......“

„На Косово дакле јунаци......“

„Сад или никад......“

„Рат на живот и смрт, Србија не може више натраг......“

„Спасавај дакле живот Србијо......“

„Ратујмо докле је извесно да ћемо победити......“

„Решавајмо се бело или црно, рат или мир. Частан рат за живот, срамни мир за смрт.“ итд. итд.

[5] Са свим противно тврђењу „Дипломатске Историје“ да је Стевчин кабинет одмах на првом кораку предузео мере „да се даљи прелазак чета спречи“ и да је те наредбе имао да изврши Р. Алимпић, постоје докази да се баш тад, по тајном налогу владе, приступило образовању добровољачких чета у граничним окрузима, у намери да се у Босну претуре преко Дрине и преко суве границе. Те су чете распуштене тек под Каљевићевим министарством.

[6] Ова околност доказује да је устанак затекао Кнеза у Београду, а не у Бечу, како вели писац „Дипломатске Историје“. Ова је погрешка нашла места чак и у извештају Великој Народној Скупштини намењеном.

ни влада, нису били начисто, бар у опште, како би се требало држати према устанку, ми смо изјавили зебњу, да би у таквим приликама наша мисија могла остати бескорисна, и Кнез је усвојио наше разлоге, додавши да доиста треба питање у Београду поново са владом свестрано проучити.

Да ли је шта за време последњих дана Даниловог кабинета на овоме рађено, нама није познато, али по својој прилици није ништа. Данилов кабинет непоречно је хтео да одступи, а у таквим приликама велики послови слабо се предузимљу.

Биће од вредности ако прибележимо овде и један разговор између руског посланика, Новикова, и нашег заступника К. Цукића, у који смо се, у последњем часу, и ми умешали. У гостионици, у којој је одсео Кнез, била је одређена једна соба за она лица, која би, ма по каквом послу код Кнеза долазила. Једног дана, док смо и ми у тој соби били, дође руски посланик до Цукића, пошто га није нашао у заступништву. Ми смо на то узели једне новине и ставили се код прозора. Новиков је говорио о устанку у Босни и Херцеговини, предвиђајући зле последице за тамошњи народ, и окривљујући оне, који су устанак изазвали и данас га подржавају.[7] На то се наш заступник осу против Јов. Ристића и његове странке, како они из себичних рачуна буне народ на рат, а устанике тиме само обмањују. На питање Новикова шта би се могло покушати, да се устанак смири, наш заступник напомену да би требало, да оба Кнеза: Српски и Црногорски, заједнички посредују код устаника, али за то да је потребно да Порта зајамчи устаницима амнестију. Ми се овде нисмо могли уздржати да не уђемо и сами у разговор. На нашу прву реч руски посланик окрену се са живошћу нама, и запита: „па шта ви мислите г. Пироћанац о целој ствари“.

Пред руским послаником, ми смо мислили да за устанак није крив ни Ристић, ни ма ко у Србији или Црној Гори.

---

[7] Јов. Ристић имао је прилике видети доцније и сам у једном извештају К. Цукића, који му је Ђ. Павловић министар спољних послова дао на прочитање, шта је мислио Новиков о агитацији коју су он и његова странка повели приликом устанка.

Устанак је природна последица, патња̂ и насиља које људи, у данашњем времену, теже сносе, него пређе, а, ако би било каквог утицаја са стране, тај треба тражити у Аустро-Угарској, а нигде на другом месту. На уверавања Новикова, да у Бечу желе искрено мир и да осуђују устанак, ми смо споменули царев пут по Далмацији и демонстрације које је он тамо изазвао, и Новиков пристаде да је то доиста погрешка, али да у путовању није било намере да се устанак соколи. Што се тиче начина умирења ми смо споменули, да Кнежеви Српски, данас у самом почетку устанка, не би смели изаћи пред устанике с голом амнестијом. Њима се, ни у ком случају, не би могло понудити данас мање, него што им је нудио пре петнаест година Омер-паша. Било је говора и о условима, које је Омер-паша тада нудио, и на томе се разговор окончао.

У то време беше се десио и Јов. Мариновић у Бечу. У разговору с њим ми смо изјављивали сумњу, да је устанак самоникло дело Херцеговаца, и да његов извор може лежати дубље и од Србије и од Црне Горе, а, он је с ватром заступао, да сви дворови, без разлике, па и руски и аустријски, желе мира и умирење устанка. Али кад смо доцније већ били доспели до пред сами оглас рата, како је Мариновић имао везе са Кнезом Горчаковом, а био је противан рату, ми смо га наговарали да пише у Петерсбург и да дејствује у противном правцу, но он нам је тада одговорио, да Руси желе да ми уђемо у рат, и кад би он писао против тога, он би се само компромитовао у њиховим очима, без икаква изгледа на успех.

III

Избори за Скупштину, који су наскоро следовали, извршени су овога пута, у целој земљи, без икаквог утицаја власти. У њима су превлађивали либерали, старији и млађи,[8] кад се узму заједнички, иначе није било поуздане, једноставне већине ни за какву политичну групу, ни за какав политични правац. То се показало на делу чим је ова Скупштина могла да ради најпре са Стевчиним кабинетом, а за тим са Каљевићевим, и ако су овај последњи „старија браћа“ које је предводио писац „Дипломатске Историје“, скоро још од самог почетка почели нападати, а група га социјалистичка напустила. Каљевићев кабинет издржао је не само борбу у Скупштини, него је осујетио и све интриге, које су старији либерали, ван Скупштине, стављали у покрет да би кабинет растројили, и као победилац закључио је Скупштину, имајући у свима питањима од политичног значаја за себе већину. Али ако то није доказ да није било поуздане либералне већине у Скупштини, како се у „Дипломатској Историји“ представља, наћи ћемо још један у држању Скупштине, кад је Кнез на онакав начин отпустио Стевчин кабинет, и кад су њени чланови одговарајући на Кнежево питање, каква су њихова расположења према устанку, порекли резолуцију за коју су гласали у тајној седници у Крагујевцу.

У времену скупштинских избора, Кнез није био још решен какво држање да заузме у питању устанка, и то је било са свим природно, без обзира на савете дипломације, које „Дипломатска

---

[8] Тако их дели „Дипломатска Историја“, стављајући Стевчу, Ристића, Грујића и Радивоја у старије, а Ст. Бошковића, М. Јанковића и Каљевића у млађе либерале. Међутим у ствари Ристић и Радивоје либерали су тек од 67-ме године, док су Ст. Бошковић и М. Јанковић од 58-ме.

Историја“, без других доказа, овде истиче. Али очевидно он је тада нагињао више миру. Њему је са тога морала доћи незгодно оваква Скупштина, у којој превлађују либерали, који су се јавно и сувише у правцу рата истрчали. При свем том Кнез је примио уставну ситуацију, какву су је створили избори, и позвао старије либерале на управу.

Једини, и најважнији посао који је имала да изврши ова Скупштина, био је, да одреди какав положај треба да узме Србија према устанку. „Дипломатска Историја“ јасно нам износи видну радњу при расправљању и решавању овог важног питања у Скупштини, али она није довољна да се тадашња ситуација правилно разуме. Подземна радња била је јако развијена, и она није остала без утицаја на развој догађаја. При свем том то је њен најбољи део. Ту видимо да у овом судбоносном часу за будућност српског народа, коме су два крвава и скупа рата следовала, ни Кнез, ни влада, ни Скупштина нису били на висини положаја. Започета игра пре Скупштине, уместо да се прекине пред озбиљношћу догађаја, продужена је у Скупштини. Кнез није веровао влади, а влада се није смела поуздати у Кнеза, и такво стање односа створило је забуну у Скупштини. Кнез тада извесно није хтео рата, али скупштинари, који су стајали у вези са Двором гурали су на рат, у замисли да министарство није више ратоборно. Скупштина, састављена, по избору, већим делом од сељака, а по наименовању, од чиновника, није могла хтети рата, јер га такве Скупштине никад неће, кад нису на њ присиљене, и опет, под притиском сваковрсних интрига, она се огласила за мере, које су могле довести рату. А, док је министарство било мирољубиво пред Кнезом и, службено, мирољубиво пред Скупштином, његово партијско гласило било је за рат.[9] На то је дошла опозиција, којој је сва брига била да доведе кабинет у неприлику и у питање, и неколико несавесних агитатора, држећи да министарство дотле ратоборно, није више желело рата, по-

[9] Али код све дивље дреке за рат, и „Исток“ је нашао за политично као и његов шеф, да одговорност свали на цео народ. Он хоће „рат с Турцима“, али тражи да га Скупштина реши! Ево како он пише:

могли су да се Скупштина наведе на ратоборни правац. Али при свем том она није решила питање о рату. Престона Беседа оставила је Скупштини да реши то питање. Скупштина опет оставила га је влади, дајући јој средстава, за случај ако би она нашла да треба заратити.[10]

Ко није с пажњом пратио развој нашег политичног живота, од смрти Кнеза Михаила на овамо, њему ће овака дволична радња, у свима логорима, изгледати једва вероватна, на жалост, она не само да се је стварно изводила у овом случају, него и у свима сличним приликама, на начине који су се од овнх, овде употребљаваних, мало удаљавали.

Доиста поучна слика за историју. И у овом хаосу, заборава дужности, интрига, и нездравих амбиција, где сваки мисли само на себе, а нико на Србију, Србија остављена сама себи, довијала се је да пронађе прави пут, који су јој њени интереси одређивали, и зар је чудо што га није нашла!

„Дипломатска Историја“ није нам знала казати праве узроке, који су изазвали неспоразум између Кнеза и владе, и они ће, бојати се, остати тајна за историју. Оно разлога што су изнесени нису довољни, па ни довољно одређени, да тај неспоразум објасне, а камо ли да га оправдају. Од часа кад влада није била решена да срља безобзирце у рат, ми не видимо разлога што би Кнез био незадовољан са таким кабинетом, који је, према ономе, што се помиње као последњи покушај за постигнуће споразума, пристао, скоро у свему, на гледиште Кнежево,

---

„Дело је огромно, одговорност може узети за њ само цео народ преко својих заступника, који *и треба да узму иницијативу у томе*. Учине ли добро као што народ жели, Српство ће их благосиљати, у противном пожњеће вечито проклетство. Буду ли људи могу да рачунају на имовину, мишице и на живот свију Србаља.“

„Рат с Турцима.“

[10] 5 септ. 1875 год. Скупштина држата у Крагујевцу донела је тајни додатак Адреси, по коме се влада овлашћује: да за цељ помагања устанка, војне спреме и случај рата, може набавити зајам од 36 милиона дин., и од истог утрошити: једну трећину на помагање устанка, другу на војну спрему, а трећу да чува у каси.

6 септ. 1875 изабрат је у тајној седници одбор од 9 лица, коме је стављено у задатак да контролише примања и издавања, и поред тога дата му је чудновата власт, да одобрава стављање под суд Посланика и Министара.

на име, да се устанак помаже, али у границама, како рат не бисмо изазвали.

На оваквим тамним тачкама историје нагађања су неизбежна, и она се не могу замерити. По нашем држању, или је Кнез следовао каквим саветима са стране, који су нам остали непознати, и према њима удешавао своје понашање, или, као што наговешћује „Дипломатска Историја“, није имао вере у кабинет, чија му је радња изгледала дволична.

У осталом није ни било лако погодити намере кабинета, и изјаснити себи с поуздањем његово држање. Кабинет је пристао на веома чудновату и опасне природе одлуку скупштинску, да се одбору од 9 лица да власт, да одобрава стављање под суд Посланика и Министара, а овака сумњива и дотле невиђена уставна процедура, којом влада унапред везује себи руке за случај кад јој је потребна највећа слобода рада, није могла остати без утицаја на Кнежева расположења. Кабинет је био за мирољубиву политику пред Кнезом, али његов орган агитовао је без прекида за рат, а ратоборне уличке демонстрације нису престајале. Ситуација је доиста постала деликатна, кад се зна да у Београду није могло тада бити демонстрација, какве озбиљне природе, које не би трпела полиција. Све се то могло, истина, дешавати, просто у жељи да се устанак подржи, и на европску дипломацију дејствује, без намере да се игра дволична игра према Кнезу, али свакојако не би било никакво чудо, кад би Кнез због оваквог непоузданог држања кабинета осетио зебње, ако не за себе лично, а оно да га кабинет против његове воље, не би одвео, скривеним путовима, до рата, куда он за тада није хтео.

IV

Историја Каљевићевог кабинета који је сменио Стевчино Министарство, нити је са свим верно нити потпуно представљена. Дужност је Каљевића да је исправи а ми ћемо, у колико нам је позната, покушати да је допунимо.

Други или трећи дан, пошто је Стевчино Министарство отпуштено, Кнез нас је позвао, преко М. Гарашанина, члана Скупштине, да му образујемо министарство. Шта је покушавано до тога часа за образовање нове владе, нама је непознато, али се је говорило да ми нисмо прва личност на коју се Кнез обратио.

На прву реч ми смо замолили М. Гарашанина да каже Кнезу, да ми, ни под каквим условима, не мислимо примати се владе, али да смо готови покушати да помогнемо саставити кабинет, и у истом часу ми смо замолили Каљевића, председника Скупштине, да до нас дође. Али тек што смо ми били отпочели разговор с њим, дође за нас лично, позив да одмах идемо у Двор. Кнез је сам сада наваљивао да му ми саставимо министарство, или да у исто уђемо, ма за најкраће време. Ми нисмо могли пристати ни на први, ни на други начин. Наши разлози, које смо наводили, насупрот Кнежевој жељи, нису били без основа, али се Кнез није дао лако убедити. У политици ми смо стајали скоро усамљени, имали смо, истина, пријатеља и политичних једномисленика и у Скупштини и ван ње, али нисмо имали никакву групу, на коју бисмо се могли ослонити.

Преговори за образовање Каљевићевог кабинета, у којима смо и ми учествовали, ишли су доста тешко[11] и последњег дана,

---

[11] За време ових преговора било је и доста шаљивих епизода. Један замишљени министар, који је 1859-те године много Двор обилазио, улазећи у салу, где је Кнез већ држао састанак, поздравио је Кнеза са речима: „да ме Бог сачува дворске милости“. Оваки необичан поздрав хтео је, јамачно, да изгледа духовит, али у ствари он је циљ промашио, и са свим

кад је већ ствар требало прекинути, као да су били озбиљно запели. Ми нисмо могли доћи на тај последњи састанак у Двору, и по свој прилици, овде треба ставити оно улажење у ствар старијих либерала, о коме говори „Дипломатска Историја". Међутим док се у Двору преговарало к нама је долазио Настас Петровић, бивши окр. начелник, пријатељ Стевче и Грујића, да нас, од њихове стране, замоли да се примимо образовања кабинета. Они нас познају као политичног човека од закона, а боје се да како Кнез не спадне на Н. Христића.

По овоме изгледа да су старији либерали нарочито из овог разлога обећали Каљевићу да ће га подржати ако образује министарство. Свакојако на Каљевићу је да ове нијансе у казивању између нас и „Дипломатске Историје" доведе у склад, и извесну празнину попуни, одредивши услове под којима му је потпора обећана. Што се нас тиче ми смо пристали да уђемо у Скупштину, као Кнежев посланик, и да подржимо владу у програму који нам је у главном био обележен.

Кабинет Каљевићев био је састављен, и већ отпочео рад у Скупштини, али председник његов није се много журио да се нама обраћа и да нас позове у Скупштину. Да ли зато што је мислио, да му поред помоћи коју је добио, ми више не требамо, да ли што је та помоћ била условљена нашим неуласком у Скупштину, то може знати само Каљевић. Међу тим могућно је и једно и друго, јер чим су нови савезници почели у Скупштини стварати влади неприлике, ми смо били наименовани за посланика, и ми смо у најпотпунијем смислу нашу задату реч одржали.

противно дејство произвео. Кнез је само погледао мало дуже улазећег господина, смакао мало раменима, и понудио га да седне. Други опет налазио је да су људи који би ступили у министарство са свим млади људи, — Стојан Бошковић и Стојан Марковић могли су му бити захвални на комплименту — а што је главно, налазио се увређен што се Кнез тек сад њему обраћа, пошто је већ друге нудио. Како је то било војено лице Кнез му је доста опоро приметио да одговори, пристаје ли ући у министарство или не пристаје? Трећи је био фроасиран што му је примећено, да због његовог писања против Кнеза Михаила није могао ући у комбинацију, и он је то дао осетити у Скупштини својим несуђеним колегама, који су били доста добродушни, да га за Кнежевог посланика представе, али су га старији либерали за ту непријатност наскоро накнадили.

И у овој продуженој Скупштини у Београду питање о рату остало је, скоро, у оном истом стању, у ком га је Скупштина у Крагујевцу оставила. Скупштина је доносила тајне законодавне одлуке[12], којима је овлашћивала владу, да може учинити зајам, било у земљи, било на страни, за потпомагање устанка и за војну спрему. А за случај рата, да може извршити у земљи принудни зајам, да се може послужити реквизицијом, а чиновничке плате свела је на 300 талира. Она је изабрала и Контролни Одбор од 17 лица, али поред свих ових мера, питање рата, у решењима владе и Скупштине, није макло ни корака напред. Међу тим оно је одржавало превагу над свима осталим питањима, и међу скупштинарима и у јавности, старији либерали нису му давали да се смири. Клин по клин, и они дотераше убрзо до најодсудније, неумитне, опозиције кабинету, доказујући и у круговима скупштинским и ван ње, да у овим тешким и значајним приликама земља не може имати вере у једно тако слабо министарство. То је био припев који су певали сви почињући од првака либералне странке, па до Лазе Костића, сарадника „Истока“.[13] Међу тим, преко очекивања, кабинет се беше узјогунио, и није хтео, на прву реч, место да очисти, при свем том што га беху издали тадашњи социјалисти у Скупштини, и нападали га, са свога гледишта, скоро на свима тачкама.

Не могући задобити већину у Скупштини против министарства, старији либерали покушаше да га растроје другим путовима и на одступање приморају. Први покушај, коме се беше подао М. Јанковић, свршио се само његовим иступањем из министарства, други, нешто доцније, прошао је тако исто на јалово, јер Ст. Бошковић, који беше поднео оставку, што је

[12] Тајне Седнице од 13 октобра 1875 године, од 18 и 19 јануара 1876 године.

[13] Кад је Каљевића кабинет био образован писац „Дипломатске Историје“ звао је важније чланове, либерале, у Скупштини, и препоручивао им да подрже кабинет исто онако као што би помагали кабинет Стевчин. Али није дуго прошло, а он им је почео говорити како старији либерали немају више никакве везе са Каљевићевим Министарством, и да су они слободни гласати у Скупштини, како за најбоље нађу.

налазио да је кабинет слаб за оне озбиљне прилике, и што би га требало заменити „испробаним“ државницима, после кратког разговора с нама, пристао је да остане и даље у кабинету.[14] Тако је Каљевићево Министарство, миц по миц, дотерало да закључи ову, доста бурну, Скупштину, имајући за своју политику скупштинску већину у свима питањима.

Нема сумње ова је Скупштина једна од најподеснијих за изучавање наших политичних нрави, и тежња̂ које су тога доба на површину избијале. Групи социјалиста, која се доцније изметнула у данашње радикале, стајали су тада у Скупштини на челу један, у неколико школовани сељак, и један без службе официр. Рачунајући на слабост кабинета, ова је група ценила да је згодан моменат и за њу да своје друштвене теорије што јаче нагласи у Скупштини, и тим их путем по народу лакше растури, а скупштинари, спекуланти или добричине, час из једне, час из друге политичне групе, често су уз њу пристајали, и кабинету доста муке задавали.

Тако у времену кад се помишљало на саму могућност рата, та је група, са свим логична своме правцу, тражила: и да се мења Устав, и да се узакони неограничена слобода штампе и, што је најглавније, да се укине жандармерија. Тражила је да се укину манастири, а цркве прогласе за народну својину. Да се укине Државни Савет, окружна начелништва, трошкови, које узрокују полицијске власти, истражујући злочине и преступе по срезовима, јамачно са разлога, како Адам Богосављевић, један од њихових вођа у Скупштини тада рече: „што нико не краде што му је мило, него што му је нужно“. Тражила је да се истерају сви чиновници из државне службе, који дају новац под интерес ван земље, а пенсионарима да се одузме пенсија. На послетку, тражила је, у навече могућег рата, да се војена служба сведе на једну годину дана. То је тражила

---

[14] Ево како „Исток“ о том случају вешто говори:

„По вароши се од неколико дана проноси глас да је министар просвете г. Ст. Бошковић дао оставку — нама би жао било кад би се тај глас обистинио, јер би то био други случај да кабинет г. Каљевића *напушта* један признат и отворен члан либералне странке.

— а у свима случајевима, кад се прилика показала, заступала је: шегрта против мајстора; бирова против кмета; пандура против писара; писара против капетана; капетана против начелника; начелника против министра; ђака против учитеља, и тако тим логичним редом, до̀ краја.

Ма колико да је влада била погодна она није могла испунити и овакве жеље опозиције, а да не изгуби сва обележја озбиљне владе. На пољу политичких слобода, за онај час, она је ишла до крајњих граница, али преко тих граница она нити је смела, нити би јој се допустило да коракне. Она није могла разорити цркву и школу, поништити српску војску, и растроити и обезвластити државу. И због тога што то није хтела извршити она је нападана неумитно на свима питањима, и у свакој прилици од ове шарене и смешане опозиције, којој је било језгро поменута социјалистичка група, а војска политични спекуланти, који су вребали моменат да оборе кабинет, или просте политичне добричине, које је заносила јевтина популарност. И само тако могло се десити, да у једном животном питању влада одржи победу само са два гласа над здруженом опозицијом, која је хтела да сведе службу у војсци само на једну годину дана.

За све ово време, и доцније до близу одступања Каљевићевог кабинета, ми смо имали прилике да чешће виђамо Кнеза. и у колико су нам ствари познате, нити је Кнез тада био решен да напусти досадашњи смотрени правац политике, нити је кабинет смерао да га изазове на одлучније кораке. Од Кнеза знамо да је добијао писма од познатих личности из Русије, у којима се позива да се крене, и узме управу устанка у своје руке, уверавајући га, да влада руска у ствари то жели, и ако нам службено саветује да останемо на миру. Затезање Кнежево, да нађе на овај варљив пут, принудило је на послетку и руске службене кругове да се у својој природи подвоје и, у неколико. испоље, и ова дволична радња остаће у историји као редак пример типичне, дипломатске игре. Тако нам је министар саветовао да останемо на миру, а његов посланик, генерал Игња-

тијев, приватно, али преко службеног органа, Карцова, замерао нам што се не крећемо. На ово опет Новиков, руски посланик у Бечу, говорио је нашем заступнику, да Двор одобрава његову политику, која је за мир, а не ону Игњатијева и Карцова, и да је само зато он одликован. Посланици су играли сваки своју улогу, али је консул у Београду морао играти и једну и другу у исто време; тежак доиста задатак, и што је успео није само његова заслуга, него и наше велике политичне промућурности. Тако, консул нам је службено саветовао да останемо на миру, али није крио, као наш пријатељ, зебњу, ако бисмо ми ушли у рат, да би и Русија морала за нама Турској рат огласити. Он је министру војном, пуковнику Т. Николићу, говорио, ако заратимо ми ћемо насигурно бити бијени, а то ће бити повод да Русија уђе у рат.[15]

Ове простодушне зебње и лични пријатељски савети који су тако учестали били, рачунало се, учиниће, на послетку, те ћемо, код све тупоглавости, разумети да у овим личним, при-

---

[15] У том истом духу писали су и листови чије су везе са владом биле познате, и саветовали су нам да останемо на миру; али у другим словенским листовима излазила су, опет неке сорте, саопштења, из којих се даје закључити да ти савети нису баш категоричке природе. Овакво једно саопштење, за које сам лист вели да је из руског извора, изашло је у Osten-у листу што је излазио у Бечу и заступао словенске интересе. Ево тога саопштења:

„Што се у најновије доба јавило да је Русија у споразуму са Аустријом изјавила српској влади у Београду, да ће Србија имати да сноси сву одговорност и све последице, које би је снашле, ако би се у рат упустила — то у таквој изјави од стране Русије нема ничега што би Словене могло узнемиривати, нити што би оправдавало усклицавање немачких и мађарских листова. Јер оваква изјава руска врло је природна и појмљива. *Србија и Црна Гора морају саме најбоље знати и измерити шта им је дужност, докле им снага допире, шта могу чинити, и шта могу пред народом својим, и пред историјом света оправдати*. Европа која је већ створена и уређена, никад није узимала иницијативу за нова стварања, али је свакад имала да рачуна са свршеним делима и свагда их је најпосле признавала. Самосталност Грчке, Србије, Румуније, најбоље показују пут, којим би Босна и Херцеговина могле доћи да поправе своју судбину.

Ако јужним Словенима на Балканском Полуострву испадне за руком да створе свршено дело, с којим Европа рачунати мора, онда ће и три царске силе своје држање удесити према новим приликама, и Русија ће без сумње остати верна својој традиционалној политици“.

јатељским саветима, кад долазе кроз службена уста, може бити нечег и службеног, остављајући нама, разуме се, да ми сами, на наш ризик, ту дозу службености одредимо. И таква је игра терана дотле, да је Карцов хватао Кнеза по Кошутњаку и на променадама да му важне ствари саопштава и овакве пријатељске савете даје, само зато да би још мање службено изгледали. И ми, уместо да затражимо отворено, службеним начином, категорично мишљење Русије, ако нам је било до њега стало, ми смо се, као сваки безјаци упустили, да нагађамо шта би она могла желети, и да тако одређујемо у саветима Игњатијева, Карцова и других, ту дозу службености.

Разлог зашто се је Русија, у овој прилици овако понашала наспрам Србије веома је јасан. За њену политику било је потребно да ми изазовемо њену радњу на Балкану, али она није налазила рачуна да зато узме ма какву одговорност наспрам нас. Њена велика источна политика, није могла, ни у ком погледу, везати себи руке ма каквим обзирима за будућност, те да не би дошла у положај, или да своје, ма то биле и моралне обавезе порече, или своју велику политику оштети. Ми сувише високо ценимо руску дипломацију да бисмо могли ову њену дволичну радњу другојаче разумети. Руси не трпе анархију нигде у њиховој земљи, те да би њој могло бити места у дипломацији, где се најстрожа дисциплина изискује.[16]

При свем том, и Кнез и влада мислили су, да за сваки случај треба покушати да се закључи зајам на основу скупштинског овлашћења, да се сазна за расположење Грчке и Црне Горе, и ако је могуће с њима споразумно ради, да се устанак помаже, али само у границама, које слободно кретање

---

[16] Уочи нашег поласка за тимочку команду, 13 јуна, Карцов је провео код нас више од два часа. Главни предмет разговора био је предстојећи рат. Консул нам је говорио: „ови ваши насигурно улазе у рат“, на што смо ми одговорили, да он то може знати, јер ће они само тако ући у рат, ако им Русија буде саветовала да рат изазову. Напротив, узвикнуо је консул: „ми вас од рата одвраћамо“. У том случају, приметили смо даље ми, могу Руси бити сигурни, да наши неће улазити у рат.

Србије не би компромитовале, и њено делање против њене воље ангажовале.[17]

У том правцу размишљало се и о условима савеза између поменутих држава и Србије за заједничко делање, и ми смо, на позив Кнеза, у саветовању удела узимали.

У јесен 1875 год. слао је Кнез Милан Ф. Христића, државног саветника, у мисији на Цетиње, да преда Кнезу Николи његово писмо, у коме му јавља за ступање у брак, да поврати добре односаје између два Двора, и што је најглавније, да дејствује за споразум између Србије и Црне Горе у односу на заједничко држање наспрам устанка.

Мисао српског јединства и заједничког делања између Србије и Црне Горе била је напуштена после смрти Кнеза Михаила, и устанак херцеговачки затекао је односаје између

---

[17] Из извештаја одбора који је одредила Скупштина 2 априла 1881 год. да прегледа државне рачуне од године 1876 и 1877, види се, да је из кредита од 20.000 # дуката, одобреног 18 декембра 1875 год. министру војном на потпомагање устанка у Босни и Херцеговини, утрошено 1,181.550 гр. 22 пор. паре, а требало је утрошити 561.858 гр. 30 пор. пара, више дакле 619.691 гр. 32 пор. паре.

Из ове суме дат је новац

Ђоки Влајковићу	35.000 форината
Н. Х. Томи	14.000 # дуката
Св. Х. Томи	13.342 форинте;

а неке суме Н. Дучићу, Матији Бану и Мил. Милојевићу.

Министар спољ. послова узео је 140.000 пор. гр. или 5.000 # дуката на „*привремену употребу*“; али се из књига не види да ли је сума враћена.

Извештај вели даље, да Ђ. Влајковић у својим квитама каже, да је примио новац за набавку оружја и осталих потреба за устанак у Босни, а Х. Томићи, веле, у једним својим признаницама „на цељ потпомагања устанка у Босни“, а у другим само „на извесне цељи.“

Како не постоје документи, који би показивали на шта су ове суме утрошене, а вођ устанка у Босни, Деспотовић, у акту управљеном Скупштини, тврди да је од владе српске примио свега 5.000 талира, то одбор предлаже Скупштини да препоручи влади, да она начинима и средствима, која јој стоје на расположењу, увери се, јесу ли суме, издате из кредита од 20.000 # дуката, савесно употребљене или не“.

Из ових сума издатих Х. Томићима купљене су, по свој прилици, оне пушке, које су биле упућене устаницима у Босанској Крајини, а отишле су међу тим у Црну Гору. Нама је немогуће разумети, како је оваква погрешка била могућа.

њих прекинуте. У Београду није се за тада више мислило на извођење велике политике Кнеза Михаила, а на Цетињу једва су дочекали да се врате у стари колосек својих засебних династичких тежања. Победа српске мисли над сепаратизмом није била овога пута дуга века. Кнезу Николи, изгледа, било је много стало да нову ситуацију изведе начисто, и он је, у свакој прилици, ударао нарочито на то гласом, како је он могао уступити први корак Кнезу Михаилу, али више ником другом. Овај обрт на Цетињу није могао налазити одобравање ни у Црној Гори, ни у Србији у народу, није га налазио код интелигенције, ни код искрених родољуба; али је и он имао своју, истина малу, али окретну чету, која се рекрутовала из људи, који живе, спекулишући династијама, и у опште из политичних интриганата, сваке врсте. И како је свака династија имала и таквих својих присталица, питање династично, и да се не помиње, избијало је час у једном, час у другом виду, и све јаче ширило провалу, која је поново почела раздвајати ова два српска Двора. Новосадска „Застава“ и у овој мени као и за доба Кнеза Михаила, стекла је највише заслуга на том неваљалом, несрпском послу.

Устанак херцеговачки покренуо је Кнеза Милана на ове кораке зближења, и ако је то био он који је нападан у јавности, а у корист сепаратистичке цетињске политике. Кнежев изасланик био је добро примљен на Цетињу, био је чашћен, почаствован, и декорисан, али, сем повраћаја добрих односаја, и бурних излива братских осећаја, што је мисија сама собом донела, вратио се скоро празних шака. Кнез Никола предлагао је да се преко зиме не улази у рат, и ако је, као што тврди „Дипломатска Историја“, 16 августа предлагао да се сместа рат Турској огласи. Све што би се за тренутак могло предузети то је да се спрема, и устанак потпомаже. Међутим да Србија и Црна Гора одреде свака по два изасланика, који би заједнички обишли дворове гарантних сила, и дејствовали задобити их за мисао, да се уступи Србији Босна, а Црној Гори Херцеговина, задржавајући сузеренство Султана, и тако не дирајући у начело целокупности Турског Царства. А да не би,

ваљда, у чијем духу остало пометње и нејасности, Кнез Никола развио је том приликом, до ситница, план како је он мислио да би требало уредити одношаје између две земље, у погледу на деобу земаља, које би се могле задобити, а толико исто важности полагао је и на то да се Црној Гори остави да самостално оперише, где и како за добро нађе, ако би се дошло до рата.[18]

Изашиљање изасланика код дворова гарантних сила била је здрава мисао. Она би показала, да две српске заинтересоване државе раде у споразуму, и то би придало предузетом кораку већи значај, а устанку веће изгледе на успех, и ми нисмо у стању наћи разлога зашто бар овај корак није покушан.

На други део предлога Кнеза Николе нити је хтео да наиђе тада Кнез, нити влада. Начело поделе земаља није могло бити усвојено, а да се мисао јединства српског народа, једина за коју вреди борити се, не управи путовима, са којих би јој било тешко враћати се. Случај са Луком Вукаловићем и са Љубибратићем, за које се на Цетињу држало да раде у споразуму са Србијом, озбиљна је била опомена за озбиљне државнике, да се тим путем даље не сме, јер уместо слоге он би могао довести до отвореног сукоба између две земље. А тако исто није могао бити примљен ни предлог, бесмислен у војном погледу, са свим засебне, оделите војне операције, у пределима које би свака држава себи наменила, а да се од самог почетка сви изгледи на успех не пониште. Ови предлози Кнеза Николе најјасније показују на шта је спала велика политика српског народа од како је Кнез Михаило очи заклопио.

И за време преговора под Кнезом Михаилом, та су иста питања била истицана, озбиљно претресана, и, по нашем држању, са свим природно и правилно расправљена. Није наше да овде улазимо и у расправу питања, о којима војници имају да пресуде, али толико можемо споменути да се за онда мислило, да је за Србију њено главно операционо поље на Западу, и са политичког и са војног гледишта, а не на Истоку, где би се

[18] Извештај Ф. Христића од 23 новембра 1875 год.

она имала држати чисто у дефансиви, уз припомоћ покрета, који би произвела у Бугарској. Како је тада улазила у рачун и Грчка држало се, да би први циљ за Србију и Црну Гору лежао у томе, да се две војске упуте једна другој, и састану на најкраћем путу. Побуњене, Босна и Херцеговина, биле би тако одсечене од осталог царства, пошто се држало да ће Аустро-Угарска бити приморана да остане неутрална, да не би дала повода Русији да се и она умеша; и да ће тако закратити приступ турској војсци преко Клека. Ако би овај смер био успешно изведен, све три војске појачане устаницима, упутиле би се ка Косову Пољу, и тако би стале на пут извођењу турског познатог плана, по коме би она, остављајући на страну Грчку и Црну Гору, са свом силом напала на Србију и њу најпре саломила. Једном речи цео ратни план, у смишљеној и уговореној заједничкој радњи, за време Кнеза Михаила, био је у томе да се на источној страни бранимо, а на западној да наступамо, и то не ко у клин ко у плочу, као што је било 1876-те године, него сви заједнички по једном, напред утврђеном плану.

Ником, јамачно, неће измаћи огромна политична важност, за успех српске народне мисли, ова два супротна гледишта, која раздвајају службену Црну Гору и Србију. Са српским гледиштем олакшава се успех у рату, и ујемчава јединство српског народа; са црногорским отежава се ратовање, које би само тога ради могло остати безуспешно, а мисао народног јединства са свим се напушта. Истина, ова разлика у гледиштима не раздваја народ српски у двема земљама, него само владе и династије, али је, при свем том, њу тешко изравнати. Питање је веома деликатно, али веома и прешно, њему ништа не помаже што се ми грлимо и братимимо на светковинама ако се и наши рачуни не збратиме. Ствар је дакле влада и династија да измире ове супротности, од прикривања којих нема никакве вајде у политици.

Веома је од значаја утисак који су учинили на руског посланика у Бечу, покушаји да се Србија и Црна Гора, заједнички, обрате гарантним силама за умирење устанка. Наш изасланик, враћајући се кроз Беч саопштио је К. Цукићу, нашем

заступнику шта је радно на Цетињу, а овај опет, држећи да ће то Русима бити право, саопшти све Новикову, руском посланику. Али какво изненађење за К. Цукића. Посланик је био изненађен, и тако се ражљутио на Кнеза Николу „да је био ван себе.“ Можда је овај предложени корак, изашиљање изасланика код гарантних сила, само зато изостао што се Русима није допао, али питање је баш у томе зашто им се није допао, кад су и они радили у истом правцу, да се устанак смири.

Да се неће у том појаву сакривати један ситан знак, колико је мало било стало Русији, да се, у истини, устанак утиша?

Велики интереси целокупног народа српског нису могли допустити Каљевићевом кабинету да усвоји све ове предлоге Кнеза Николе, при свем том, што је наш изасланик, још под свежим утисцима са Цетиња, нашао за политично да их топло препоручи. Али у пркос свему, у Београду није напуштена надежда, да ће се бар толико моћи успети да се дође до споразума за заједничку радњу, ако не под условима, који би начело народног јединства наново оживели, а оно бар да се, овом приликом, о њему ништа не решава, те да би се тако избегло, да се начело сепаратизма службено не усвоји. За друго питање, извођење војених операција, по једном, напред утврђеном плану, чинило се, да је лакше наћи излаза, и да ће се на послетку и на самом Цетињу дати уверити о користима таквог поступања, пошто су оне за свакога очигледне.

У конференцији која је држата у Двору на крају месеца јануара и којој смо и ми присуствовали, претресан је нацрт уговора савеза између Србије и Црне Горе који је влада била израдила. Према нашим примедбама тај је нацрт тако измењен и дотеран, да су њиме биле ујемчене обадве главне мисли које су горе изложене, и тако су остављена за боље прилике, отворена врата повратку к политици Кнеза Михаила.

Са таквим надањима, и са тачно обележеним упуствима, отишао је одмах затим с наше стране Р. Алимпић, генерал, да покуша закључити уговор савеза са Црном Гором, али се брзо јасно показало, да Кнез Никола није мислио напуштати становиште, које је, са кратким прекидом вазда превлађивало на

Цетињском Двору, и мисија Р. Алимпића прошла је исто тако на јалово, као и она Ф. Христића.

Не само за државника и политичара, него и за сваког Србина, ма где он живео, остаће вазда веома поучна извешћа која је наш изасланик Р. Алимпић о овој мисији слао у Београд.

Кнез Никола говорио је овом приликом о првенству између Србије и Црне Горе, о могућим наследницима Кнеза Милана на српски престо, о границама у којима је имала вредити његова искључива команда, о топовима, и парама које би Србија требала давати Црној Гори, о великој храбрости црногорске, а малој вредности шумадијске војске, о томе како је Србија издала тајну уговора, водила трговину с Црном Гором под Кнезом Михаилом, и на њен трошак добила градове; о користима које он може имати ако данас преговара без Србије са Турском и Аустријом, и ако ово, што му је извесно, не даје за неизвесно са Србијом. Говорио је о свему и свачему само је заборавио да потроши коју реч и за велику мисао српског народа, за његово уједињење.

За читави месец дана Кнез Никола терао је, без зазора, шегу са српским изаслаником, покушавајући за то време, не би ли му наша мисија могла што донети у његовим преговорима са Турском и Аустријом и на послетку, не закључивши ништа, послао га натраг кући.

Као што је одбила неосноване претенсије Кнеза Николе Србија мора одбити, и овакве његове прекоре, јер их она није ничим заслужила. У Србији се много и често мења, али што остаје вазда непромењиво то су наши братски осећаји према Црној Гори. Никад, ником у Србији није падало на ум да с Црном Гором тргује, то би била апсурдна политика. Кнез Никола мора добро знати да је све то тако, и да је уговором, који је он закључио драговољно са Кнезом Михаилом, било ујемчено и руковођство Србије у политици, и јединство у ратној радњи, и јединство српског народа у случају успеха. И онда, добитак градова није могао доћи на штету Црне Горе, него у општу српску корист.

За Грчку, у првом часу, били смо одређени ми, али доцније то је промењено, и на наше место отишао је М. Гарашанин. Разлог овој промени лежао је у томе, што се је сазнало за наш пут у Атину, и о њему почело говорити у овдашњим дипломатским круговима, а влада је желела да за тада мисија остане у тајности. М. Гарашанин понео је упуства, која смо му ми, уз припомоћ Љ. Ивановића саставили. Она треба да се налазе заједно са извештајем М. Гарашанина, у архиви Министарства Спољних Послова.

Овом приликом Грци су се са свим повратили на оне начине, којима су се служили до пред само закључење уговора за време Кнеза Михаила и они су нас и сад упућивали на њихове хетерије, и њихове политичке групе ван владе.

Ниједан кабинет у приликама у којима се налазила Србија, није могао учинити мање, него што је учинило Каљевићево Министарство, а да се са свим не напусти на милост догађајима; али оваква и у оваквим границама радња нити је спречила слободно кретање српске политике за време тога министарства, нити је ову ангажовала за будућност ма у ком правцу. То је историјски чин који сами догађаји утврђују, а ту је и изјава кабинета у Скупштини од 28 септембра 1875 године да то утврди.[19] Ако се што може замерити Каљевићевом кабинету то је пре што је имао веома мало самопоуздања, и отуда снебивање у раду, а не да је сувише урадио.

---

[19] Ево шта каже изјава: „Очувати у овим приликама част и достојанство Србије, наше драге отаџбине, а узданице наше страдајуће браће, унапредити интересе српскога народа и старати се за бољу будућност његову, наша је општа дужност.“

Поменимо још један случај, који то исто потврђује. Ђорђу Павловићу, министру спољних послова у Каљевићевом кабинету, јавио је био Јов. Ристић, министар спољних послова у Стевчином кабинету, да ће га чекати у министарству извесног дана ради предаје поверљивих докумената. Том приликом Јов. Ристић пред Јевр. Грујићем својим колегом, изјавио је Павловићу признање на досад вођеној политици, која нити је што компромитовала, нити је Србију, ма у ком правцу, ангажовала, додајући да и сам Кнез тако цени његову радњу.

На послетку распуштање добровољачких чета, које су за време Стевчиног кабинета биле образоване, за то је непобитан доказ.

Такво стање трајало је донекле и после закључене Скупштине, али на послетку почело се опажати да је код Кнеза наступило колебање, и да се је он, понајлак, почео подавати правцу, који је подржавала ратоборна струја. Зато смо ми сад све ређе били позивани у Двор, јер је Кнез знао поуздано како смо ми мислили о тадашњим приликама. Мало по мало Кнез је пришао са свим ратоборном правцу, и, у најпотпунијем смислу, предао се утицају руском. Какви су разлози могли руководити Кнеза, и какви су утицаји били употребљени да га склоне на ову радикалну промену политике, то је остало до данас тајна, и ако ми овом приликом улазимо у нагађања, за то су одговорни они, који су радили на овом обрту политике, а данас налазе да је најбоље да ћуте.

Чудно би доиста било кад од стране старијих либерала не би овога пута била изношена и, у живим бојама представљана опасност за династију, ако би се Кнез одупирао до краја „народној струји.“ Њихов орган већ је живо ударао у ту жицу, а и „Дипломатска Историја“ вели да би неулазак у рат могао бити опасан, и по унутрашњи поредак у земљи, и по опстанак њене династије. Овај разлог, који ниједан од српских политичара није имао дрскости да истакне за време владавине Кнеза Михаила, у приликама, куд камо тежим и критичнијим, постао је за време Кнеза, и Краља, Милана разлог над разлозима у сваком важном питању земље, и њему се све морало покорити. С друге стране руски агенти, признати и непризнати, од којих су већ неки били у Београду, радили су живо на истом послу. Али како су сви разлози, који би са ових тачака могли потицати, још раније били познати Кнезу, то ће остати историји да пронађе прави разлог, који је одлучио да се овај обрт произведе. Она ће бити дужна да га у толико брижљивије и савесније истражује, што су после тога, не само Бугарски Рат, него и многи други знаменити догађаји у нашој земљи, извршени без да се зна, поуздано, за њихов прави разлог.

Свакојако, било с добрим, било с рђавим разлогом, или на послетку и са свим без разлога, тек питање о рату преки-

нуто је коначно тога доба, и руски утицај у Србији утврђен. Србија је запливала од тога часа у политику, која је довела Аустро-Угарску у Босну и Херцеговину, а будућност српског народа у питање.

Чим се Кнез одлучио на рат, самом ситуацијом било је заказано да позове на управу оне људе који су му давали највише јемства, да ће, без поговора, морати пристати на правац који су тако отворено и јавно заступали. Пошто је питање рата било за Кнеза у начелу расправљено, остало је само наћи начина да се што више гласова задобије за нову политику, и да се, колико је могуће, поштеде људи који су, у једном доста незгодном часу, били готови, да саставе министарство, и Кнезу помогну изаћи из неприлике.

Како се онда говорило успели су, на послетку, старији либерали да увере председника кабинета, који се је дуго колебао и одупирао, да је за њега много угледније, и нарочито много сигурније, кад би у једном јаком министарству испробаних државника, био на репу, него у једном слабом на челу, а као да је такви исти разлог вредио и за неке његове другове у министарству. И тако је нађен начин, како да се најлакше уклони Каљевићев кабинет без бола и забуне, уз припомоћ самих министара, које је требало уклонити.[20] Од тога часа један део министара постао је ратоборан и наваљивао на Кнеза у том правцу, али што изгледа прилично смешно, не да Кнез с овим кабинетом уђе у рат, него да врати Стевчин кабинет који би рат отпочео.

Сад је само остало да се инсценира цела ствар на најподеснији начин, и нађено је за најбоље да се на једној конференцији, која би била састављена од људи из свих политич-

[20] Ђ. Павловић, министар спољних послова, видећи како неки од другова са председником у друштву раде на растројству кабинета, осетио је потребу да се извуче из тог смешног положаја, и зато је наваљивао да кабинет или одступи, или њега пусти. Једног дана, на кратко време пред промену кабинета, руски консул говорио му је, како Кнезу долази неугодно ово његово наваљивање у овом часу, а са своје стране приметио је, да Павловић са своје стране нема разлога да толико наваљује, пошто ће промена и тако брзо наступити.

ких група, и људи стручних, покаже како је наступио час, кад би Србија требала много јаче ударити гласом на своју политику у правцу рата. У том случају кабинет Каљевићев отпао би по себи, или зато што тај пут не би усвојио, или, ако би га усвојио, што за тадашње озбиљне прилике не би био довољан.

Такву конференцију сазвао је председник министарства, по заповести Кнеза, на свршетку фебруара или у почетку месеца марта, и она је држата у салону Министарства Спољних Послова под председништвом Кнеза. На састанак дошли су, у колико се сећамо: Ф. Христић, Ђ. Ценић, М. Пироћанац, Јеврем Грујић, Јов. Ристић, Мил. Богићевић, Зах, Љ. Ивановић и М. Лешјанин. Стевча се извинио. Сви министри били су присутни.

Пошто је Кнез наговестио циљ састанку, и укратко изложио општу ситуацију, приступило се саветовању. Говорено је о војној спреми, и војна лица изрекла су отворено да Србија није спремна за рат;[21] говорено је и о основима на којима би се имао заклу-

[21] Вредно је забележити овде и шта је мислио о нашој ратној спреми Мијаило Илић, за кога је официра рекао Кнез Милан у Параћину за ручком, да је то најодличнији официр у српској војсци. На ручку су били присутни генерал Черњајев, Бекер, Герман, Кнежев рођак, један министар, Љ. Ивановић шеф штаба, пратња кнежева, и ми.

Полазећи на ужичку границу, на своје опредељење, и праштајући се с нама, Илић нам је изговорио ове пророчанске речи: „С Богом, ми се више видети нећемо. Према свему што се наређује ми ћемо заратити. Наша војска само ће тако ићи напред, ако официри буду испред ње марширали, и онда ћемо ми падати као муве." Илић је доиста у једном таквом тренутку, на неколико корачаја испред војске коју је предводио, од непријатељског куршума и погођен.

Том приликом ми смо га запитали, би ли наша војска била кадра да стане на пут продирању у Србију једне добре турске војске која је трипут мања од наше, и он нам је одговорио да не би. Он је прошао већи део Европске Турске, посетио је и Цариград, и нашао је, да је турска војска једна од најбољих европских војсака, што се тиче људства, које је снажно, издржљиво, стрпељиво и послушно, и таква би војска могла пројурити кроз Србију без икакве опасности за себе.

Сад друго. На неколико дана, пошто смо били ушли у рат, дође депеша Н. Христићу, Кнежевом комисару у Зајечару, да шаље волове у Крагујевац. Да би извршио наредбу, Н. Христић позове кметове, и саопшти им шта је наређено, али ови, као практични људи, запитају најпре, какве волове треба слати, са јармовима за рад, или без јармова за клање? На питање комисарово одговорио је да је депеша погрешно достављена, а да треба слати у Крагујевац све олово што се нађе, са пређа, са кантара, у сачмама и пр. Сваки може лако замислити како смо били пренеражени на

чити уговор савеза са Црном Гором. Према извешћу како су тада стајали преговори вођени на Цетињу између Кнеза Николе и нашег изасланика Р. Алимпића, ми смо држали да треба Алимпића позвати натраг путем телеграфа, и да је то усвојено не би се десило да га, после неколико дана, сам Кнез отуда експедира.

У овој конференцији није ништа закључено, јер се ништа није имало закључити, али она свакојако није испала по жељи Кнежевој, пошто нико од присутних није се том приликом истакао отворено, било за било против рата.

Писац „Дипломатске Историје“ имаће јамачно својих забележака о овом важном састанку, који је претходио повратку Стевчиног кабинета на власт, и није мало чудно што он о њему ни речи не помиње.

После овога састанка промена министарства била је питање кратког времена, чекало се само на миг из Русије, па да се она изведе.[22] Али при свем том, старији либерали нису били апсолутно сигурни, и бојећи се да им лов не умакне и овом приликом, давали су знаке јаког нестрпљења.[23]

У ново министарство нису ушли ниједан од млађе браће из Каљевићевог кабинета, изузимајући Т. Николића, пуковника, који као војник, и као Кнежев рођак, није припадао никаквој

овај глас. Зар само после неколико дана па да ратујемо са оловом од пређа и кантара. Доцније Хофман одвајао је олово из глеђа, а и оловне цеви намењене за другу употребу, биле су на војне цељеве употребљаване, пошто је извоз чистог олова из Аустро-Угарске био забрањен.

[22] Још се није осушило мастило на указу, којим се враћа Стевчин кабинет, а већ је био Черњајев у Београду. Интересантно би било знати ко га је звао и за шта је дошао? Али „Дипломатска Историја“ о томе ћути.

[23] Априла ево шта пише „Исток“:

„Ми смо једаред потражили изјаснења од садање владе: је ли истина да је она предала велесилама мирољубиву ноту? Није нам ништа одговорено. Ми рекосмо и то, да се може и треба обећавати мирољубивост све донде док се осећамо неспремни. Али сад је одкуцнуло дванаест — *образину доле*. Садањи тренутци ишту енергије, ишту одлучну вољу, и тврду намеру, црно или бело, рат или мир.

Но за мир апсолутно нема услова, а не иде ни возити скелу између Скиле и Харибде. Каљевићев кабинет нека се брзо одлучује, на велика дела, ако се држи њима дорастао“.

политичкој групи. Али је Кальевићу, као бив. министру председнику, понуђено место начелника министарства финансија II класе, и ово небратско поступање старије браће после учињених услуга, побркало је дотадашње њихово пријатељство, у толикој мери, да је Кальевић, због неких путовања, која је министар полиције представљао као сумњива, своје сигурности ради, напустио Србију, и настанио се у Бечу, одакле се вратио у Србију тек пошто смо ми дошли на управу земље, на крају године 1880.

V

Пошто је, укратко, поновила појаве, по којима би Србија била доведена у присиљен положај да је морала заратити, ево како „Дипломатска Историја“ уводи повратак Стевчиног кабинета у праву историју:

„Појаву старог кабинета сматрао је цео свет као несумњив знак рата, све се било тако склопило да неулазак Србије у акцију не би могло значити ништа мање, но и само издајство према заветној мисли српској. Неулазак би могао бити опасан и по унутрашњи поредак њен, и по опстанак њене династије. „Божја воља“ биле су речи на које се морала свести одлука и владе и Кнеза“.

У овом позивању на источњачки фатализам, који писац правда опасношћу за ред у земљи, и за опстанак њене династије, само је толико истине, да је доиста цео свет сматрао појаву старог кабинета као знак рата, све остало шупља је, у ветар бачена реч. То није само наше гледиште, то су догађаји утврдили.

Али што је у овој концентрисаној одбрани политике Стевчиног кабинета најзначајније, то је да ни сама „Божја воља“ није овде непоречна. Она је зависила од одговора који се ишчекивао од Црне Горе, као „најодлучнијег елемента за коначну одлуку Србије“, зависила је од оцене, шта је у ствари Србија „могла да изврши“,[24] без обзира на наше жеље. Да ли то писац осећа ми не бисмо смели зајемчити, његово писање и размишљања на парче, праве од његове историје прави мозаик супротности, и то у толикој мери, да има места где оваква

[24] „Дипломатска Историја“.

радња граничи скоро са бесвесношћу. Зато ми сумњамо, и овде, да он увиђа да су његови властити радови, као министра спољних послова, и по самом оном, како нам их он представља, од првог часа, кад је кабинет узео управу у своје руке, ишли управо на то да се рат избегне, и да се, на неки начин „Божја воља“ изигра.

У ствари, ова пометња долази, по свој прилици, отуда, што је писац, сигурно нехотице, побркао две из основа различите ствари и ситуације — Србију и кабинет — и фатализам, који је у истини био завладао судбином кабинета, пренео на Србију, која је, напротив, била, како пре, тако и у том часу, потпуни господар свога кретања, мањ ако се не би узело и то за „Божју вољу“ што је Кнез хтео рата, а министри власти, по сваку цену.

Не треба сувише живе уобразиље, па да човек замисли слику, коју је у Србији тадашње стање представљало.

У тој слици ми видимо владаоца, који је у толикој мери постао ратоборан, од како се је подао руским саветима, да је „сматрао рат као циљ“, а не као пут да се извесни циљ постигне, владаоца, који је био готов да плаче ако би нам Турска случајно Босну без рата уступила. „Дипломатска Историја“ није могла већу услугу учинити историји него што овај плач није прећутала. Где ћете поузданијег мерила за оцену збиље, којом су у нас државни послови вођени и где више разлога да ми сви плачемо. У тој једној речи садржата је цела историја Србије за пуних двадесет година. Видимо министарство, које је само зато дошло на управу земље, што је у опозицији без обзира гурано на рат, како сад, кад је дошло до власти, у своме разумнијем делу, чини очајне покушаје да рат избегне и земљу спасе од опасности, и како би било готово задовољити се и победом над Каљевићевим кабинетом у оскудици оне над Турском. Али је њихов изворни грех осујећивао сада све њихове добре намере, и њихово претерано властољубље казнила је судбина тиме, што су сада остајали вазда у мањини, кад год су што разумно хтели. Видимо бесомучно агитовање за рат либералног тадашњег органа, цигло у том жалосном циљу да

би се могло доказивати, ако се појави потреба, час да је народ, час да је министарство хтело рата. У овој агитацији за рат, без узде и граница, без разлога и образа, „Исток“ је подигао својим либералима споменик лакоумља и неваљалства, поред кога ће они пролазити вавек постиђени, погнутом главом. Једва што је умукао одјек прве невесињске пушке, а „Исток“ је био начисто са својим решењем у овом судбоносном часу за српски народ. „Рат на живот и смрт“ то је био узвик који је он, од првог часа, из дана у дан, до самог уласка у рат понављао. Наравно њему је било лако решити се. У његовим очима било је питање: ко ће доћи на власт а не како ће Србија изаћи из рата? И какву то агитацију он креће!

Ко год у земљи није хтео да дува с њима у њихов рог, он је кајмакамовац, реакционар, радикални нитков, комунац, плаћени шпијун Турака и Мађара. Он је кукавица, Бранковић, издајник, изрод, одрод. — Цар руски, није ни довољно руски, а камо ли Словенски, а за три цара у савезу ако се добро не владају, има наша револуција поред 200—300 хиљада бајонета доста варница за њихове куће пуне сламе. И тако то иде истим тоном до краја. Простачка лаж, клеветање неверно представљене ситуације и у земљи и на Истоку и у Европи, све је то срачунато цигло на то да прост свет заведе, а владаоца застраши. За утеху његову „Исток“ није постигао ни једно ни друго, али је успео довести своје либерале на оптуженичку клупу пред историјом, и зато што су у невреме хтели рата, и зато што су на овај неморални начин за њ агитовали. Видимо владаоца који не верује влади, и владу која сумња у искрена расположења Кнеза, и сваки би рад, да у овој игри задржи све главније адуте у својим рукама. — Видимо земљу мирну, али збуњену и забринуту услед ове новинарске ратне дреке, и подземних интрига сваке врсте.

То је та жалосна слика у којој видимо Србију остављену на милост догађајима без сваке управе, или боље, у којој видимо да њеном судбином туђинци управљају.

Као што смо споменули на другом месту, ове помирљиве покушаје кабинета, у дванаестом часу, осујетила је одлучна воља

Кнежева да се што пре у рат уђе, и они су се свели на предлоге Порти, који и ако разумни, покренути у овим часовима, на оваки начин, нису могли бити узимани у збиљу.

Рат је тако постао неизбежан, али не зато што су га тражили интереси српскога народа, или што је Србија доспела у положај да га није могла избећи, него зато што га је хтео Кнез, и што је влада била немоћна да му стане на пут. У приликама у којима је дошла на управу земље, влади није остајало друго, него да зарати или да одступи, и „Божја воља“ хтела је те је Србија морала погнути главу пред рачунима, који нису били њени.

„Дипломатска Историја“ понавља, већ толико пута истицату, ратоборну струју, која је, по њеном тврђењу, била народом завладала, и оглашава свакога за издајника наспрам „заветне српске мисли“ који тој струји није припадао, али ни она не износи никаквих стварних доказа за постојање такве струје. Како је донесена скупштинска резолуција у Крагујевцу видели смо; колико је у ствари значила и то се на делу показало. У осталом нити је та резолуција нити су оне вотиране у Београду гласиле рат. И по самој „Дипломатској Историји“ Престона Беседа оставила је Скупштини да то питање реши, Адреса скупштинска оставила га је влади, а влада, како се види из последњих преговора с Кнезом, није ни сама хтела више рата по сваку цену. Што се земље тиче она је остала присебна и мирна. Истина, либерали су живо агитовали, и преко својих присталица и преко свога органа, али је та агитација захватала веома мале кругове у народу, а од интелигенције задобила је за себе само ону сорту људи, који су после првих неуспеха говорили, да је њихов позив бити вазда великим родољубима, и одушевљавати се великим замислима, а дужност је владе да добро мери шта ради, и не сањајући да ће, једног дана, на овакву исту жалосну одбрану спасти и сами они који су рат изазвали. Али што, без поговора, показује да ратоборна струја није била земљом завладала, то је невоља, у коју је био дошао Стевчин кабинет да обустављањем закона о штампи спречи излажење листа „Шу-

мадије“, који је почео да пише против рата. Новиков се жестио у Бечу на Кнеза Николу, што је пристао да с нама заједнички предузимље неке кораке за умирење устанка, а Карцов у Београду налазио је, сигурно, да треба угушити у Србији сваки глас, који би могао отежати улазак у рат.

„Шумадију“ смо створили ми са неколицином наших пријатеља на два месеца, од прилике, пред рат, у јединим циљу да му станемо на пут. У том друштву били су Чумић, Др. Ст. Милосављевић, Радовић, Павловић, Љ. Ивановић пуковник, Марић и Мијатовић. Кнез је био противан покретању листа, али кад је, при свем том, лист почео излазити он нам је нудио новчану помоћ, која није била примљена. Кнез је био толико разјарен на људе који су „Шумадију“ покренули, да нас није хтео примити кад смо за тимочку команду полазили, а Мијатовићу који је полазио у Карановац за магационара, рекао је срдито: „Ја идем у моју војску а вас остављам на милост и немилост министрима“. „Шумадија“ је удешавала своје писање тако да не науди устанку, о чијој се судбини тада решавало, али и да не изостави озбиљне опомене на опасност, која би наступила по Србију, ако би сама и у невреме у рат ушла, и она је, у истини, у овим својим напоменама показала пророчанско предвиђање. Неће бити без интереса ако се овде прибележе за историју њена два чланка: један на крају Каљевићевог, а други у почетку Стевчиног кабинета. Кад бисмо их данас, двадесет година после завршених догађаја, писали, ми им не бисмо ни једну јоту могли додати или одузети, толико су они тачно тадашње прилике схватили и правилно их оценили.

Први је чланак од 30 марта 1876 год. Ево шта у њему стоји[25]:

„Скоро ће да се наврши година дана како наша браћа у Босни и Херцеговини проливају јуначку крв за своју грађанску и народну слободу, и за све то време стојала је Србија са руком на балчаку вребајући прилику да улети у борбу за народну ствар.

[25] У овим чланцима често се одговара на разлоге и умовања, која је „Исток“ тада истицао у корист рата.

За све то време страна јој је дипломација говорила „немој“, а њено јој је срце, уздрхтано патриотском тежњом, узвикивало „пођи“. До данас нити је дипломација успела у овоме наваљивању, нити је Србија пошла за својим срцем. Она је још и данас на тачци да се решава: треба ли сад да развије заставу српског ослобођења и уједињења или да очекује за то на угоднија времена.

Да ли је Србија погрешила што до сад није делом ушла у рат против Турске, за сад ћемо оставити историји да оцени, којој ће стојати пред очима укупни податци, и све околности, које су на ово питање утицале, и да према томе изрази свој праведни суд према онима који су имали удела у вођењу државних послова.

Но пошто је питање „на шта Србија да се реши“ непрестано отворено, нама спада у дужност да испитујемо прилике, у којима би Србија за остварење своје народне мисије имала највише изгледа на успех. У томе испитивању нити ће нас заводити савети стране дипломације, нити ћемо се дати занети за жељама нашег срца. Само мирна и здрава памет, у оваквим тренутцима има права да реши којим ће путем један народ да удари.

Пре свега морамо да напоменемо да по самој природи историјског развића народа, Србија представља на Истоку принцип живота и препорођаја, док Турска представља принцип смрти и распадања, и да према томе узвик: „Сад или никад“, који се и сувише употребљавао и злоупотребљавао греши против очевидне истине. Нема сумње да би најбоље било да је питање српско већ одавна решено; нема сумње да би боље било да се пре данас него сутра реши у нашу корист. Али нико, који о памети води рачуна, не може са основом да тврди, да је Србија пропала кад се српско питање не би данас решило. Ово наше тврђење вреди потпуно у односу на Турску, о томе не може бити спора, но ми држимо да оно вреди у толикој истој мери и у односу на Аустрију с тога, што би Аустрија у својим могућим покушајима на Истоку наишла не само на српске но у исто време и на словенске интересе.

Узвик дакле „сад или никад“ није разлог да Србија без других разлога улети у рат, јер ако Србија данас не уђе у рат зато што, можда, находи да нису прилике згодне, може да уђе доцније кад ове буду угодније. Питање није ни у чему измењено. Али би питање било неизмерно измењено кад би Србија ушла у рат и била потучена. Турска која је на прагу банкротства, у чију је животну снагу изгубио веру цео свет, дала би доказа да она није са свим на умору; нашла би нове зајмодавце, и тако можда продужила још за десетину година своје споро изумирање. И какве би доказе тиме дала Србија? Она би дала доказа да је овлаш гледала на питање, које најдубље засеца у њену будућност, да је занесена, и ако праведним жељама, лакомислено бацила на коцку не само своју но и целог народа српског будућност.

Србија може да уђе у рат само онда, кад по добро ухваћеном рачуну, буде имала изгледа на успех.

Какве су те прилике, и који су то утицаји које Србија има да измери и оцени, те да се према исходу оцене на једно или на друго реши.

На првом месту стоји питање: треба ли да водимо рачуна, и у којој мери од савета страних, и пријатељских и непријатељских сила? Нема сумње да се од тих савета мора рачун да води, али зато опет да се они не морају у свима приликама и да послушају. Како се по новинама пише, изгледало би, да се на Србију наваљује са свих страна, па и од саме Русије, да остане на миру. То би наваљивање било следство савеза Северних Држава.

Мучно је држати да би словенска Русија за љубав савеза са Аустријом ишла тако далеко, да овој дозволи те да она са својом војском притече у помоћ Турској против Србије. То је у самој ствари немогуће. Русија не може бити склона да претрпи пораз на пољу дипломације, а у самој ствари то би био прави пораз.

Да ли би остала Европа имала интереса да потпомаже Аустрију у њеној тежњи? Ми то не мислимо. Остала Европа интересује се за Источно Питање у толико у колико би се про-

тивила да Исток којој другој држави не припадне. И ако би Немачка можда и тежила да путем Аустрије потисне немачки елеменат на Исток, томе би Русија била противна, а и сама Русија има већи интерес да се подигне на Истоку слободна словенска држава него да се она у њему настани.

Према овоме не само да хваљени савез између три цара не условљава страно мешање у расправу Источног Питања, него га искључује. У осталом данашње стање у Европи, у коме се све силе узајамно контролишу и вребају, а међу тим журно за рат спремају, може овим дати довољно јемства да ће Исток бити остављен самом себи, да започету парницу расправи са својим опалим господаром.

Без икакве дакле дрскости може се данас рећи, да се нико неће са стране помаћи ни у корист ни на штету нашу ако с Турском заратимо.

На друго место долази да се испита, које су чињенице у самом Истоку на чију сарадњу има Србија да рачуна. Осим српског народа у Босни и Херцеговини, који већ од године дана разлама алку по алку на оковима ропства, који га четири века тиште, ту долази Црна Гора, Бугари, Грчка, Арнаути, и у крајњој мери бар пријатељско држање Румуније.

Сви ови народи имају једнаке интересе да бране, и једној истој цељи да теже, а та је да се турско господарство сруши. Зато смо ми потпуно и убеђени да се решење Источног Питања, а у корист источних народа, може да оствари само слогом и заједничким радом. Свако друго решење, које би са стране дошло, било би на штету законитих тежњâ народа, у већој или мањој мери. Зато су и најудеснији моменат за решавање Источног Питања оне прилике у којима би страно мешање било искључено, а споразум између народа на Истоку постигнут. Овако схваћање ствари није ново, али ипак није лако било доћи до споразума, коме сви народи треба да теже. Безбројни утицаји разноврсне природе, у неуморном су раду да тај споразум осујете и спрече, и на жалост мора се признати да су за таки рад у неколико налазили згодно земљиште, али у пркос свима штетним утицајима опет је у недавној прошлости било срећних

момената, кад је прави општи интерес одржао сјајну победу над њима, и кад се зора лепше будућности народима на Истоку осменула.

Како данас у овом погледу стојимо, могла би најпоузданије влада да одговори. Ми можемо само толико да кажемо да су пред историјом неизмерну одговорност узели на себе и српски и грчки и црногорски државници, који су превиђали да се само путем братског и заједничког рада свију народа на Истоку, Источно Питање може да расправи онако како би они желели а никако другојаче.

Ми не видимо користи кад би делили српско питање од Питања Источног у тој цељи, да се оно у очима Европе упрости, те тиме његово решење олакша. Европска дипломација, која се лако не обмањује, насмешила би се покушају, а код народа на Истоку охладнеле би симпатије у самој радњи за српско питање. Српско питање имаће да се реши кад и источно, и зато се не треба заваравати странпутицама, но одрешито ударити правим широким путем на улазу кога стоји исписано: „Заједнички рад свију народа против Турске“ народа, који тим радом имају да извојују ништа мање, но своју народну независност.

Кад наступи моменат да су заставе, Грчке, Србије и Црне Горе готове, да се поздраве на општем бојишту за ослобођење народа, тада ће да куцне и последњи час турском царовању у Европи.

Да ли је овај моменат наступио то само могу знати они, којима је у рукама крма на броду српске будућности. Ако је наступио, питање рата или мира за Србију тиме је решено; треба улазити одсудно у рат, и то што пре то боље. Ако ли није наступио, и ако је Србија остављена данас сама себи, онда нам велика опрезност постаје правом патриотском дужношћу. Треба нам да тачно срачунамо снагу Турске, и снагу коју Србија може да развије у борби, и према томе рачуну да се равњамо. На тако упрошћено питање да ли је Србија моћна да сама с Турском води рат са успехом, могу само да одговоре надлежни војници са основним, озбиљним знањем и хладним рачуном а не сокачке спекулације за лажним популари-

тетом. Питање да ли је Србија спремна да ратује са успехом, не може бити ни маскирано ни отворено издајство према Српству, оно је на против најпатриотичније и најразложније од свију осталих питања која нити је могуће обићи, нити забашурити. Само разбијени мозгови могу придиковати да се ратује без претходног уверења да је бар вероватан успех.

Пре него што би се Србија решила да пође на ма коју страну, треба јој дати савестан, тачан, и одрешит одговор на то питање, да ли је спремна да с успехом уђе у борбу. Здрави памећу народи не знају обичај да се заносе политиком „суво мокро“ која по тону неких листова, чини се, да је на дневном реду. Не води никад народ рат у цељи унутарње партијске спекулације, не води га ником за љубав, ником за инат. Народ само онда улази у рат кад је приморан да се брани од напада, и онда био спреман или не, или, ненападнут, кад може с разлогом рачунати на накнаду за жртве које подноси.

Патриотска дужност налаже нам у овом тренутку да обраћамо озбиљну пажњу владе на све факторе од којих би радња Србије могла да зависи, те да их она, којој је данас судбина Србије у рукама, достојно оцени па према томе и свој рад определи. — Никакве консидерације стране природе не треба да на ово опредељење упливишу. Питање народно за Србију, питање је животно, оно се не сме, ни с каквим другим питањем ни да упореди ни да замрси“.

Други је чланак од 9 маја, а 11-ог је већ закон о штампи обустављен. Није ли и то јасан доказ да се по мало зебло на влади од противне струје у народу.

Ево тог чланка:

„Ратно стање без рата, често је тегобније и штетније за земљу но и сами рат. Србија ће скоро да састави годину дана како је у ратном стању. Отуда је народ у непрекидној грозничавој трзавици, отуда је свака дужа радња обустављена, отуда пате економни интереси земље.

Ми нисмо никад препоручивали коцкарску политику. Узвик „да Србија постане Краљевином или да је нема“ навек нам је

изгледао да приличи више кафанским декламацијама но људима који воде озбиљну бригу о судбини ове земље. Ми смо свагда разумевали, и то смо отворено говорили, да решавање Србије за улазак у рат са Турском зависи од многостручних чињеница, од којих су многе и многе изван сфере њеног упливисања. Ми нећемо да чинимо влади неправду, те да посумњамо да и она није потпуно свесна значаја и важности тих чињеница, али за нас је данас *и то на чисто* да је прошло време сваком даљем испитивању ситуације и оцењивању прилика, и да је куцнуо час кад Србија треба, и мора да каже своју отворену реч: хоће ли рат или неће.

Готово од самог почетка устанка у Босни и Херцеговини до данас били су без измене људи једне исте партије на влади. Цео досадањи рад у управи резултат је њиховог споразума и договора, и као што „Исток" рече, кад је влада Каљевићева довела дело спреме у опште на тачку, на којој ју је садањи кабинет затекао, слабије руке уступиле су крму земље снажнијима, да народ поведу са већом сигурношћу у рат. То је време било довољно да се сазна за расположење европских држава према устанку, да се сазна, у колико и где наше тежње находе потпоре или одобравања, да се сазна, у колико још живи политичка догма: да је европском миру нужна целокупност Турске. То је време било довољно да се углави споразум у цељи заједничке радње са Грчком, Црном Гором и осталим народима у Турској и да се тачно сазна у колико бисмо могли да рачунамо у данашњем часу на њихову сарадњу. Било је довољно времена да се према средствима спремимо и да рад у опште претходно проучимо.

На послетку коме је и то требало и састанак царева се догодио и сад се може знати на шта су се свемоћне државе у Источном Питању сагласиле.

Програм „Истоков" требало би да нам јамчи да је данашњи кабинет за акцију, но акција је врло протегљив израз. Он се може према потреби и да сузи до најнезначајнијих демонстрација, а према потреби и да протегне до самога рата. Србији данас не требају ни велике ни мале демонстрације, које ништа

друго не би за собом донеле до, да је одрже у ратној трзавици и грозничавој неизвесности, од чега је и сувише претрпила. Србији треба отворен рат или мир, и то у најкраћем року.

Рат, али неће ли бити потребно да се тачно зна и у којој цељи рат? Ми нисмо заљубљени ни у мир ни у рат. У нашим је очима рат ствар патриотизма, кад је он користан и нуждан. Тако је исто и са миром. У нашим очима нису патриоте они, који држе да треба ратовати, нити су издајници они, који би рекли да сад не треба ратовати, само зато што су за рат или за мир — у нашим су очима само они разборите патриоте, које у радњи руководи промишљени и добро схваћени интерес земље.

У којој цељи треба дакле Србија да ратује?

Нити влада нити и ко у Србији може да мисли на рат у другој каквој цељи, но у цељи *уједињења* свију Срба у Турској. Уједињење Српства у једну политичну државу то мора бити и почетна и крајња цељ сваке радње српске владе. Напуштање ове цељи ма из каквих разлога, осудно је убитачно не само за садашњост но и за будућност свеколиког српског народа. Србија као слуга великој српској мисли ни за какву другу цељ не би смела да ради, и ова мисао не тражи тумачења, она потпуно одговара приликама у којима се вазда српски народ налазио.

Србија према овоме не може бити никад довољно мудра и обазрива, да јој поднете жртве не донесу, уместо користи незгоде, и да јој радња не остане узалудна.

Ма колико се декламовало по листовима и кафанама, и ма колико то ласкало српском осећању, не можемо опет учинити да Источно Питање, у исто време, кад је питање источних народа, није и питање европског значаја. Нама изгледа врло природно да би решење Источног Питања, у корист народа, потпуно задовољило интересе европске. Ми смо шта више уверени да је на дну само такво решење и могуће, па ма кроз какве претходне фазе оно пролазило. Природа ствари јача је од свију људских мајсторских згодаба. Али неким државама у Европи такво решење нити изгледа природно нити повољно.

Аустрија на име као суседна држава зебе од уједињења Срба, и по својој прилици до год може стајаће му на пут. Аустрија је у савезу царева, што за нас значи да у савезу не може бити закључено ништа што би ишло против животних интереса Аустрије. Иначе Аустрија би изашла из савеза и задржала себи одрешене руке за све могуће случајности. Ову околност не би требало губити из вида.

Ми смо убеђени у дубини наше душе, о постојаним симпатијама и цара и народа руског према народу српском. Прошлост је доказ да је Русија била моћна рука на коју се слаба и малена Србија могла свагда с поузданошћу да наслони, али Русија и више стоји, и даље види и огромније интересе има да заштити. Она има интереса да народ српски види унапређен; али може да ради само онолико у тој цељи, колико је могуће, и у приликама кад јој је могуће.

До год видимо Аустрију у савезу три цара, до год стоји Немачка као равнатељ између Русије и Аустрије; није нам сувишна највећа обазривост у радњи према положеној цељи, те да не би за другога вадили кестење из ватре. Ма како влада данашња ценила општу ситуацију, и посебне прилике, цео свет у Србији јако осећа да је било доста рата по новинама и улицама. Крајње је време да се што и о рату у ствари реши. *Рат* или *мир* али ни по какву цену ни рат ни мир.“

Ако бисмо хтели мирно, и без обзира на друге, овом питању, стране рачуне, ствар испитати, ми бисмо дошли до уверења, као и цео остали разуман свет, да народи, у опште, не желе рата, нити га икад они изазивљу. Ратове решавају државни интереси, правилно или погрешно схваћени, а не „Божја воља“ или „народне струје“, на које се компликовани државни интереси не би смели ослонити. За овако важна питања не поверава се судбина народа само промислу Божјем, и, ако у истини рачуни људски имају својих граница, нису те границе баш свагда онде где кад коме падне на ум да их обележи. На послетку не треба губити из вида да се одговара и за неумешно

рачунање, нарочито, кад се врше туђи а не своји послови. Али и ако народ не жели рата, опет је он који га са правим и највећим жртвама води. Ми смо наишли у Г. Милановцу на једну оригиналну наредбу Кнеза Милоша кад је дизао народ на устанак. Ево шта у њој дословно пише: *Ко неће да устане запали, иреби уби.* То је истинска историја свих народа у главном, а све је друго, већим делом, проста фраза, којом се кљука наш појас и наводи на путове да ништа не мисли, него да се размеће лажним патриотизмом. Даље рат радије воде редовне него народне војске, а рат без поговора примају само официри, што им је таква дужност.

Народ наш тако је мало присиљавао владу на рат, да је неуспех добровољног зајма у земљи, при свем том што су присталице владине јавно говориле да се у збиљи не мисли на рат, и да ће се новац вратити неупотребљен, изазвао принудни зајам, који је без сваке штедње извршен. Али најсмешније је овде то, што „Дипломатска Историја“ не види да сама себе утерује у лаж кад тврди, с једне стране, да је ратоборна струја у народу завладала, а с друге опет, да би прикупљање зајма сместа стало чим би рат био оглашен.[26]

Но доиста овај рат изазвале су страсти, грабеж за влашћу и туђински рачуни, а не српски интереси, а повели су га и водили они, којима је била власт у рукама. Зато се и могло

---

[26] По белешкама „Истока“ добровољни зајам до оглашења рата износио је свега 173.176 динара, три тепелука, и једну јуницу. Сумњамо да је остало много што „Исток“ није забележио, пошто је имао рачуна да подстиче јавно мишљење на давање зајма. — А по извештају одбора, који је Скупштина 2-ог априла 1881 год. одредила да прегледа државне рачуне од године 1876 и 1877, добио је доцније српски народ, као поклон из Русије и Аустрије ове суме:

Министар спољних послова предао

	гр.	пор.	пара
Министру финансија	99.871	7	
Министру унут. дела мин. фин. . . .	551	—	
Митрополит. мин. финансија	383.008	2/40.	

Из поштанских књига види се даље да је Митрополит Михаило примио из Русије и Аустрије за време првог и другог рата: 1,735.125 фор. 97 крајц. 395 марака и 125 рубаља, али се не види на што је ова сума утрошена.

По својој прилици ове су суме трошене на болнице.

десити да су га се сви оног часа почели одрицати, и у Двору, и у влади, и у народу, чим су наступиле прве недаће.

Овај аргуменат који се овако тегобно испреда из ратоборне струје народне веома је потребан писцу „Дипломатске Историје.“ Без њега дивље агитовање либерала за рат показало би се у свој својој наготи, као проста интрига људи који су се решили да се, ма по коју цену, и ма којим путем, докопају власти, на ризик да доведу и саму отаџбину у неприлику. И у ствари они су се дали уловити од вештијих у своје рођене замке, те су морали ући у рат и онда, кад су налазили да би било корисније исцрпсти све мирољубиве путове, те су морали главном снагом дејствовати на Истоку, док су били убеђени да је интерес Србије продирати на Западу, те су морали наставити рат, кад су били уверени да га је требало окончати. За овакву радњу није крива, у маси, либерална странка, која живи у народу, и која мора мислити и осећати као и остали народ; за њу одговарају неколицина несавесних, амбициозних политичара, који су својим положајем у странци завели ову на погрешан пут, а Србију опучили низ опасну низбрдицу, па сад подмећу „Промисао“ и „Божју вољу“ да одговарају за њихова дела.

По „Дипломатској Историји“ из ратоборне струје у народу потицала је опасност за поредак у земљи, и за опстанак њене династије. Довољно би било показати да те ратоборне струје није било, па да ишчезне и свака могућност опасности за ред у земљи и за опстанак династије; али „Дипломатска Историја“ заслужује да се њој потпуније одговори.

Овакве разлоге, као ове довде наведене, ми бисмо још разумели у једном новинарском чланку без потписа, али не и у расправи која се представља као историја. Од године 1876 до 1896 Србија је претурила преко главе скоро читаву четврт века. За то време она је имала три рата, попаљене источне крајеве и поробљене, вароши разрушене, Ђунис, растеривање Велике Народне Скупштине. Имала је Сливницу, насилне изборе после ње, развод брака између владаоца и владарке, на осудљив, незаконити и насилни начин. Имала је нов Устав који

је био гажен на сваком кораку, и од Скупштине и од Владе, и за његова трајања, два државна удара, скоро један за другим. Доиста, доста прилика да се један народ узнемири и забрине; међутим све је прошло као подмазано, као да су то најобичније и најприродније ствари. Ми немамо намере да на овом месту оцењујемо, да ли је такво држање за похвалу или за покуду, ми просто бележимо један историјски појав, који је, у истини, сувише редак, и за правилан политични живот опасан, да би историја могла прећи преко њега, а да му праве узроке не пронађе. Ми овај појав наводимо једино зато да бисмо показали, што данас зна цео свет, да онога времена није било какве опасности, ни за унутрашњи поредак, ни за опстанак династије. А није га било ни са нестрпљења ратоборних либералних вођа у „Истоку“ да што пре до власти дођу. Зар није Јевр. Грујић рекао Кнезу, кад је он кабинет, усред њихове Скупштине, најурио, да је он готов оставити земљу само ако Његова Светлост то жели.[27] Не од овакве срчане господе могла је доћи та једина опасност, да постану досадни, тражећи прешне аудијенције, те да своје и свога органа држање објасне.

Кад се један кабинет, долазећи на управу земље, сам обележи као „Акцијоно Министарство“ чији би позив био рат, природно је да се онда много не бирају, ни путови који воде рату, ни начини на које се он води. И такви кабинет, наравно, морао је са свим другим очима гледати: и на питања која су искрсла између Србије и Црне Горе, и на многа друга, која су тада стојала у тесној вези са српском политиком. Кад се улази у рат, биле прилике подесне или не биле, било савезника или не било; кад се све сведе на „Божју вољу“, онда су добро дошли и онакви услови какве је Кнез Никола за савез поставио. *Боље ишта него ништа,* био је опет сад узвик са којим су се морали задовољити и Кнез и влада.

---

[27] На ову Грујићеву понуду један од другова мало се сувише искрено изразио. Од прилике он је приметио, да је овоме господину спало срце веома ниско.

И ако преко срца, савез је био закључен са Црном Гором, али не на оним основима, на којима је преговарао Р. Алимпић, изасланик Каљевићевог кабинета, него на са свим противним, какве је поставио Кнез Никола. Јасно је у осталом, кад би били исти основи, да би се уговор и под Каљевићевим кабинетом закључио. Али тим успехом слабо одушевљена „Дипломатска Историја“ прелази мӯком преко поделе српског народа, по земљама, које је Црна Гора за се изабрала, и које она назива политичким организмима за будућност; а за оделито оперисање војске толико само спомиње, да се је на делу показало непрактично.

У овим, на врат на нос, вођеним преговорима између српске и црногорске владе, пада у очи нарочито једна околност, која је, сигурно, писцу „Дипломатске Историје“ остала непозната, али коју је међутим било лако сазнати из извешћа Ф. Христића. По том извешћу, као што смо видели, Кнез Никола предлагао је сам у месецу новембру, да Србија и Црна Гора траже код гарантних сила, да се првој уступи Босна, а другој Херцеговина, *задржавајући сузеренство Султана;* али кад је Стевчин кабинет покренуо ту исту мисао у месецу јуну идуће године, пред улазак у рат, Кнез Никола одговорио је, са свим противно ономе што је пре са̂м предлагао, на име, да он, као независан владар не може да прими Султаново сузеренство ма на коме делу своје државе. — Разлог за ову промену, према истакнутом предлогу с наше стране, могао је лежати у томе, што су Ру̑си били нестрпљиви да се једном отпочну озбиљни догађаји на Истоку, али никако у онаквом изговору Кнеза Николе, који је у години 1866-тој тражио у Цариграду, да му се уступе, бар под закуп, ако не иначе, неке пограничне турске земље, те „да израни своју црногорску сиротињу.“ Из ове појаве ми бисмо прибележили ове две ствари: да је Русија била поверљивија према Кнезу Николи него према Србији, и ако је ова у том часу безусловно вршила планове руске, и да је Кнез Никола мало бирао начине кад је с нама говорио.

Кад год је помишљано онога доба на рат против Турске, са свим је природно што се увек рачунало и на Грчку, пошто је, без њеног суделовања, успех био немогућ. Под којим је условима, у последњем часу, Србија закључила уговор савеза са Црном Гором видели смо, они нису били добри, али су били јасни и одређени; али шта је Стевчин кабинет хтео постићи са Грчком то нисмо у стању да нађемо.

У овом чудноватом питању наших односа са Грчком за то време, коме је „Дипломатска Историја“ поклонила своју нарочиту пажњу, има два питања, која не би требало помешати: питање политике Грчке у опште, у погледу на заједничко делање балканских народа, и питање вредности уговора савеза закљученог између Грчке и Србије за време Кнеза Михаила.

Нема спора, скоро без прекида, Грчка води погрешну политику на Балкану, коју је била напустила за кратко време трајања уговора савеза од године 1867-ме, па се поново њој повратила. Та се политика, у главном, своди на то: да сузбија словенски елеменат, и да од догађаја и европске констелације ишчекује масне залогаје. Јер немири које она изазивље, час овде, час онде, у Турској, не циљају ни на што више, него да европску дипломацију опомену да је Грчка опет огладнела.

Оваква политика могла је и донети неке почесне успехе све док се прилазило ближе решавању главног питања на Истоку, могла је имати на својој страни и Русе, и ако се у Петрсбургу, на длаку тачно зна колике су симпатије Грчке за Словене, а специјално за Русе; али кад наступи једном час да се приступи коначном уређењу Истока, сва крупна мудрост грчка и њихова ситна политика остаће на празно. Чим нису у стању да врате надмоћност старе Византије над словенским елементом на Балкану, Грци су осуђени да с њиме живе, пате, и напредују. О овој истини она ће се скоро уверити, јер, после постанка Бугарске Државе њихово суделовање, при уређењу Источног Питања, постаје све мање потребно.

Оволико се овде могло рећи о политици Грчке у опште; што се пак тиче њеног неузимања учешћа у нашем рату 1876-те године. ствар је са свим друга. Кад ми налазимо да тада није

било време за решавање великог Источног Питања, зашто то не би могла налазити и Грчка, без да је њен заступник у Београду морао бити у служби Аустро-Угарске; и на овој тачци „Дипломатска Историја“ нема разлога да Грчкој своје мишљење силом намеће, или да истражује друга објашњења за такво понашање. Али ту и није питање које је „Дипломатска Историја“ покренула, њен је циљ са свим други, на име, да нам докаже, како је Грчка по сили уговора савеза од године 1867-ме била обвезана да пође за нама у рат, без разбирања, да ли су подесне прилике, а да је ми о нашем уласку у рат и не запитамо.

Што се тиче овог питања ево у чему је ствар. Уговор савеза, закључен између Грчке и Србије, за време владавине Кнеза Михаила, изгубио је сваку важност променом на престолу, која се у Србији извршила. То је међународно правило за уговоре ове врсте, а кад се жели, да они и даље остану у важности, они се одмах понављају, а не после десет година. Али у нашем случају нити је то хтела Грчка, нити Србија. Наше Намесништво имало је преча посла, да се у земљи утврђује и Уставе мења, а не да продужује политику Кнеза Михаила, а Грчка није налазила рачуна да се сва заложи за Критску ствар.

По казивању „Дипломатске Историје“ само је толико истина да је грчки министар спољних послова 1869 године, као грчка мудра глава, покушао не би ли из лешине овога уговора могао што истесати за своју Критску ствар. Он се је обратио, у топлим изразима, своме старом познанику из Цариграда, и драгом пријатељу, дајући му најискреније уверавања о пријатељским расположењима Грка према нама, и о потреби споразума за одбрану интереса, који су и за једне и за друге истоветни, и добио је шило за огњило, топла уверавања за топла уверавања, и готовост да ће се Србија *споразумети са Грчком ако за то наступи потреба.* Господа, која су се дописивала, у овој прилици, боравили су, и један и други, сувише дуго на Босфору, те да не би што и тамо научили, и, у истини, обојица су се добро чували да и једном речи службено покрену питање о вредности уговора. Знало се тачно, и у Атини и у

Београду, да су ови изливи топлих осећања безопасни, пошто ни цело Намесништво, а то ли *један* намесник, није могао да обвеже Србију на ма шта без потписа министра спољних послова.[28] Како се наскоро за овим догађајима умирио Крит, нико више није ни помињао питање о важности уговора. Тек после седам година, пошто смо ми ушли у рат, и не запитав Грчку за то, и пошто смо видели како нам иде, наш министар спољних послова, стари намесник, сетио се и тога уговора, и изазвао сличну дипломатску гимнастику оној, коју је раније грчки министар био покренуо, с том само разликом, што је наш дипломата, под утиском неуспеха са бојнога поља, био изгубио сваку хладнокрвност, и свој неуспех у много лошијој боји представио. Он је на том путу толико застранио, да чак окривљује Грчку што га је 1871 г. омела, те није наставио прекинуто дело Кнеза Михаила. Са овако дебелом шалом спис губи обележје озбиљног рада, јер писац мора знати да га сваки може запитати: па где су докази да су том приликом вођени ма какви службени преговори са Грчком и Црном Гором, ако ни за шта друго, а оно бар да се испита питање заједнички, и види, треба ли што предузимати или не?

На веома необично и чудновато писмо нашег министра спољних послова, којим позива Грчку да испуни своје уговорне обвезе према нама, и уђе за нама у рат, дошао је и брз, и одсечан одговор, у коме се гледиште нашег министра побија, а за друга окривљивања, тамо, спомињата, каже, у дваред, да су неистинита. Наш је министар мислио да му не треба приметити овај груби, увредљиви тон, при свем том што је налазио за потребно да, у нечему, и на такво писмо одговара.

Историјски ствар је у овоме, али њена права тежина лежи на са свим другој тачци. Није могућно претпоставити у писцу „Дипломатске Историје“, а тадашњем министру спољних послова, толико простодушности, да је могао рачунати да ће његово писмо покренути Грчку да за нама уђе у рат. Све би

[28] Јамачно ова преписка, коју је писац предао јавности, као са свим приватна, налази се под његовим кључем, а не у архиви Министарства Спољних Послова, где би јој било место да је имала службени карактер.

за господина министра било боље од овог, за његову државничку способност, убитачног веровања. Не, тужба, коју он подиже против Грчке, да је издала своје уговорне обвезе наспрам Србије, није искрена, она је измишљена, после свршеног дела, у са свим другом циљу: не да Грчку окриви, колико да рат од 1876-те године изјасни, и, ако је могуће, извини.

Писац „Дипломатске Историје“, као одговорни министар, или је држао да ће Грчка, на основу уговора, ући с нама у рат, или да неће. У првом случају дао се обманути, у другом покушава нас да обмане. Али и у једном и у другом случају Србија је обманута, она је упла у рат без једног важног савезника, и ту је цела ствар.

Опште је мишљење владало и у Србији, и у Грчкој, и у Црној Гори, да су уговори, у питању, изгубили сваку важност смрћу Кнеза Михаила, прво с тога што овакви уговори, као што раније споменусмо, губе важност смрћу једног од уговорача, друго и с тога, што је у уговорима било одређено време за почетак њиховог извођења, а тај је рок био протекао. То су мишљење делили и Каљевићев и Стевчин кабинет, иначе како би се могли изјаснити кораци, које су они предузимали, и у Атини и на Цетињу, да се нови уговори закључе.[29] На послетку и кад би уговори били у важности, било да им је рок протекао, било да је њихово извођење било одложено на неодређено време, као што тврди писац „Дипломатске Историје“ на другом месту, требало се споразумети за даље пре уласка у рат, а да је тога било писац нам није изнео никакве доказе.

Кад су Грчка и Црна Гора, по сили уговора, биле наспрам Србије у истоветном положају, што се тиче пра̂ва̂ и

---

[29] Кад писац „Дипломатске Историје“ пише да је стари уговор са Црном Гором, *према приликама поновљен*, њему је, изгледа, једино до тога, да нађе реченицу, која би најбоље улазила у склад са његовим закључцима. Пре свега ми сумњамо да је у уговору *забележено:* да се стари уговор понавља, али и кад би тако било, уговор се не понавља кад се све у њему, што је главно, мења, па ма остали и стари уговорачи, него се нов прави. Писац јамачно није потпуно схватио значај речи којом се је, у овој прилици, послужио, иначе је не би употребио, и ако му је много требала.

обвеза̂, кад је Грчка била обвезана да за нама уђе у рат, зашто онда није и Црна Гора, и зашто министар спољних послова, не истаче то гледиште, дајући рачун Скупштини у Крагујевцу, и на послетку зашто са Црном Гором нов уговор, који напушта све мучно задобивене тековине, и јединство у радњи за време ратовања, и јединство у народу за случај успеха?

Овај део „Дипломатске Историје“ лишен је сваке збиље, и ми у истини напуштамо труд да разумемо и овакву једну забуну, која је дотле дотерала, да на истој страни, у истом ставу, и у једном истом душку осуди Грчку што није испунила стари уговор, називајући њено понашање међународном некоректношћу, и да помене, као нешто са свим природно и правилно, нови уговор, који смо са Црном Гором закључили.

VI

Између прокламације, којом Србија оглашује рат Турској, и прокламације Кнеза Николе, која јој је за два дана претходила, постоји суштаствена разлика у корист Кнеза Црногорског. Док српска прокламација „даје још једном свечана израза поштовању целокупности царевине“, дотле Кнез Никола ступа у рат „најсветији и најправеднији за слободу и уједињење народа српског.“

Откуда ова разлика у самој суштини, у погледу на циљ, коме теже савезници? Откуда да је српска прокламација без мисли и полета — проста тегобна дипломатска нота, пуна супротности — а она црногорска пуна и језгре, и истине, и живота? Отуда јамачно што се је у нас и хтело и не хтело рата, што је прокламација дело компромиса између ове две тежње, и што је, на послетку, хтела оставити отворена врата могућем споразуму са Турском.

Али ми ћемо овде узети рат онако како су га доцније крстили сами његови творци, и по томе називу он је требао бити рат за ослобођење и независност. Он је дакле у суштини био рат револуционаран, и као такав упућен на револуционарне путове и начине: да напада, да продире напред и да диже народ, а не да се брани. Његова је победа у наглом ширењу, и организовању побуњених елемената, а његова пропаст чим стане, просто да се брани. А по начину, како је поведен, изгледало би, да је нашем рату био циљ: да само зарати, и чим је срећно извршио тај задатак, да стане и да чека. На свима тачкама

напало се у истом часу, на свима тачкама стало се у истом часу, и више се није макло напред. Ето у томе је цела целцата историја рата за ослобођење и уједињење српског народа.

Сем северне границе, која чини једва једну четвртину, целу је Србију Турска опасала. У таквом положају Србији, као држави војно слабијој, која се ставила на чело револуцији, стајао је отворен само један пут, да, користећи се својим централним положајем, снажно продире на најподеснијој тачци, где су за устанак били највише спремни елементи, и да њиховим организањем створи равнотежу у снагама. Али је у војном савету, како вели „Дипломатска Историја“ насупрот мишљењу министара, било решено, већином гласова, да се баш том правцу леђа окрену, и да се пође на противну страну. Уместо да продире на Западу, а брани се на осталим тачкама, Србија је, на целој својој периферији избацила по коју пушку, и тим свршила њен револуционарни рат за ослобођење.

Кад се има на уму циљ рату оваки план не може бити резултат погрешног схваћања, тим пре што је и министарство само знало, да је без офансиве рат *„безпредметан.“* План је тај производ разлике у циљевима, које су, свака за себе, Русија и Србија, имале да постигну. Интерес и војни и политички упућивао је Србију да пође на Запад, а руски, напротив, да се упути на Исток. Није чудо што је Русија победу одржала, она је говорила кроз уста Кнежева, а кроз уста питаних војних капацитета, по свој прилици, говорио је Кнез.

Са војног гледишта може нам се, можда, овде приметити, да је победа, у сваком случају, десила се она на источном или на западном крају, неизбежан услов те да се дође до циља рату постављеног. На послетку да смо ми били нападнути, ми бисмо свакојако морали оперисати према нападу, и што боље бранити се, али кад смо се већ решили да ослобођавамо и уједињавамо, ту од одбране не може више бити ни спомена, ту треба засукати рукаве па кидисати напред. Нас је рат водио тамо где је било највише за ослобођавање, а свакојако устанак у Турској могла је наша војска само продирањем изазвати. У осталом кад би и то стајало да је све равно: победили ми на Истоку или

на Западу, само да треба победити, не може се порећи, да је често сигурније и лакше доћи до победе на један него на други начин. Да смо се ми састали са Црном Гором, и одсекли Босну и Херцеговину од осталог Турског Царства, наша би снага тиме у велико била појачана, док смо на Истоку стајали спутани и немоћни. Турској је требао читав месец дана да се спреми те да пређе у офансиву, и за то време шта ми не бисмо могли учинити да смо снажно на Западу продирали. Са онаквом војском, у којој је било само неколико батаљона I кл., а све оружје лоше, није се могло у Босну продирати, и за све то време наша је војска на Дрини стајала непомична, а над Зајечаром, где је наша тимочка војска сва логоровала на простору од два километра од прилике, стигао је Осман-паша првог дана само са четири табора и два топа, и те вечери отео, а сутрадан изгорео В. Извор, на очи и на домет топа српске војске, десет пута јаче, војске у чијем су генералштабу тада била наша три доцнија генерала. Као очевидац пред овом појавом ми смо се просто скаменили. Не треба војног знања па да човек разуме да, ако се не може победити војском, десет пута јачом, да је онда, у основу, ратовање немогућно, и да је, у таквим приликама, изазивање рата, а не неулазак у рат, издајство према „заветној српској мисли.“

Као лаик, ми смо се дотакли ових питања која су увелике војничке природе, али их не мислимо расправљати. Наш је циљ са свим политичне природе. Ми смо истраживали не би ли смо могли и из начина вођења рата пронаћи његову, збиљску, праву тежњу, па смо и овде дошли до истог закључка, да је Србија ратовала без циља, по туђем плану и за туђ рачун.

После изгубљене битке на В. Извору, генерал Черњајев, који је у тој битци командовао, подлегао је био једном тренутном наступу савесности, и он нам је тада говорио, да је даље вођење рата немогућно, и да ће Турска војска, која стоји за то спремна, почети на свима тачкама, продирати у Србију. Само мир, мишљаше он, могао је Србију спасти од огња и мача. Али одмах затим генерал је заступао са свим противно гледиште пред Кнезом у Параћину, а руски консул у Београду,

извештен сигурно о покушајима, које смо ми чинили тада код Кнеза, да га на мир склонимо,[30] причао нам је после неколико дана, како је Кнез дао некога стрељати само зато што се је усудио проговорити за мир. Србији је требао мир, кад није било изгледа да ће и Русија наскоро ући у рат, али је Русији требало да ми рат што дуже продужимо, и да то постигне, њеној дипломацији нису била на одмет ни велика ни ситна средства, па чак ни онаква смешна којима се Карцов служио.

Овај део „Дипломатске Историје“ свакојако је од вредности. Чути из уста једног од главних сарадника, како су ове важне ствари вођене и решаване, значајно је за историју, и кад се не бисмо бојали да нам се не пребаци да намерно погрешно разумемо његову главну садржину, ми бисмо дошли до

---

[30] Писмо Кнежево од 12 јула, за које вели „Дипломатска Историја“ да га је донео из Параћина Герман, рођак Кнежев, министру спољних послова, по свој прилици, дошло је услед ових наших покушаја за мир. Да се не бисмо понављали ми ћемо овде навести прелазе из „Наше завршне речи“, који се на овај случај односе, пошто им је овде право место:

„Чим је чуо за наш долазак, Кнез је заповедио да му се представимо. Прва му је реч била: „Како је тамо“, и кад смо му испричали све што смо знали о ондашњем стању у Зајечару, запита још и то, је ли истина да један командант није отишао за време борбе са својим одељењем онде где му је заповеђено да оде, а да се други опет начинио болесним, остао код Грљанског моста и ту сачекао свршетак битке? Разговор Черњајева, који смо ми Кнезу испричали дословно, учинио је јак утисак на њега, а и наше мишљење да треба правити што пре мир. Није боље ни на другим тачкама, рече Кнез, само да ли је сад могућно закључити мир, и да ли неће бити опасности за њега лично, пошто кабинет сад *пере руке и сву одговорност за неуспех у рату на њега пребацује*. На послетку Кнез се реши да предузме кораке за закључење мира.

Сутра-дан стигао је у Параћин и Черњајев са Бекером, са са свим промењеним назорима о продужењу рата. Сад је рат требало продужити, али у исто време требало је главну команду над свом војском у земљи њему поверити, и зато наименовати га за adlatus-a. Питање је било веома тугаљиво и опасно, али су господа, која су се око Кнеза налазила, успела наговорити га, да на предлог пристане, и поцепа писмо које је већ био спремио за Министарски Савет у циљу, да се предузму кораци за закључење мира. Најјачи разлог, који су ова господа истицала против закључења мира, и који нам је, на неколико дана доцније, поновио и руски Консул у Београду, Карцов, истим речима, био је тај што нисмо још били добро бијени; али ни на то се није морало дуго чекати. Само после неколико дана Турци су заузели и спалили Зајечар, Књажевац и Алексинац, и пошто је на тај начин сачувана част српског оружја закључено је примирје.“

закључка, да је и „Дипломатска Историја“ у овом погледу једног мишљења с нама; али у питању, о коме мислимо даље говорити, она је непотпуна а и површна.

Како је скоро све у овом српском рату „за ослобођење и независност“ пошло и ишло на зауш, није ни то велико чудо што су руски добровољци поклањали више пажње нашем Уставу, него операцијама рата. Као по издатој лозинци, у свима круговима, у свима приликама, они су подржавали да нам је наш Устав од чисте штете, и да би нам било боље без њега; док нису дошли да га укину и прогласе Краљевство на Делиграду. Овакви говор у устима људи, који обично о Уставима не воде бригу, јер о њима ништа не разумеју, а нарочито у устима руских официра, изненађивао је у опште. Оно неколико часова, што је генерал Черњајев провео у нашем друштву у Зајечару, појео је већим делом такав један разговор о Уставу, и генерал је налазио да нам је наш Устав од чисте штете. За генерала било је, јамачно, забавније да с нама говори о Уставу, него о вођењу рата, а нама је опет изгледало веома комично видети једног руског генерала где пред непријатељем води толику бригу о Уставу једне туђе земље.

„Дипломатска Историја“ погрешила је што се је тако мало задржала на овој веома значајној појави; она је просто напомиње као „добро намерну али опасну авантуру“ генерала Черњајева, којој је Кнез стао на пут, и том приликом одаје признање Кнежевим осећајима уставности. Међутим појава је од значаја, и један спис, који се издаје за историју, чини нам се, био је дужан да се на њој дуже и озбиљније заустави, јер што ће сваки при овој појави запитати на првом кораку, ако не, па откуд то да руски добровољци воде толику бригу о нашем Уставу?

Питање нашег Устава није се могло тицати руских добровољаца, ни у ком погледу, ни из далека ни изблиза. Слободном извођењу војних операција он није могао сметати, ни са тога, што је Министарство било без снаге, а руска политика имала

је Кнеза целог у својим рукама. Да је дакле наш Устав за руске добровољце био са свим равнодушна ствар, то је ван сваке сумње, а да ни руска политика није имала повода да о њему води бригу, и то је тако исто јасно. Какав би циљ могла тражити Русија да постигне, мешајући се у наше унутрашње прилике, где би само ризиковала да отежа свој положај, у приликама за њу и онако веома деликатним; јер, на послетку, њој није могло бити непознато: да се је у Србији могао тражити само бољи, слободоумнији Устав, али да ником није ни падало на ум да тражи безуставно стање. Русија је, у осталом, на годину дана за тим, дала Бугарској слободоумнији Устав од нашега, а и то се зна да је за време уставне борбе под Милошем била на страни Уставоваца. Нема, дакле, разлога са чега би Русија могла желети да се уставно стање у нас предругојачи.

Ко је дакле онда могао желети да се наш Устав укине, кад то није хтео нико у земљи, а ни Русија ни њени добровољци? Сам Кнез и нико други, и што се он није користио покушајима Черњајева, разлог може лежати у томе, што је још под живим утисцима изгубљеног рата, ризик изгледао сувише велики да се овај корак предузме. У осталом зашто то не би била проста проба, те да се сазна колико би се на Русију могло рачунати. Значајно је свакојако што је питање коначно напуштено тек после негативног одговора од Цара, и што се је покрет за укидање Устава појавио баш у оној војсци којом је командовао К. Протић, љубимац Кнежев. Кнез је сигурно налазио да је овај рат згодна прилика да се та жеља испуни, и шта знамо, да је ратни успех био на нашој страни, да ли се не би и испунила.

„Дипломатска Историја“ прилично би ризикала, ако би се сувише залагала за чврстоћу Кнеза Милана и његове уставне осећаје. Ми ћемо покушати да је о томе уверимо, а чини нам се да и њен писац има за то још бољих и свежијих доказа од наших.

Кад је постало јасно да се је мир морао закључити, а за време самих преговора, о њему, мисли Кнежеве о „суспендо-

вању“ Устава почеле су добијати озбиљнији облик. У том погледу он се је отворио Јов. Мариновићу, и скоро га за своје гледиште задобио. Јов. Мариновић, разуме се, и ако је био уверен, да би после изгубљеног рата за земљу било од користи, ако би се за неко време — помишљало се седам година — одморила од политике и одала мирном раду, није могао ни помишљати да је само његова припомоћ за то довољна. Једног дана, у томе времену, јави Љ. Ивановић, пуковник, Чумићу да ће га, по налогу Кнеза, звати Јов. Мариновић да с њим говори о некој важној ствари. Јов. Мариновић саопштио је Чумићу жељу Кнежеву, да он, Чумић, са својим пријатељима помогне суспендовању Устава, и старао се, са своје стране, да га за ту мисао задобије. Чумић је одбио понуду категорички, са разлога што би суспендовање Устава било од чисте штете за државне интересе у опште, и нарочито што после Ђуниса о томе не може бити ни говора. Јов. Мариновић повраћао се је с нама више пута на исто питање, али је и од нас добијао свагда одбијајући одговор. Да ли је Кнез и на којој другој страни чинио сличне покушаје ми не знамо, али мислимо да није.

Са начина како је Кнез Милан водио послове, и поступао са политичним људима у земљи, суспендовање Устава не би било земљи ни од какве вајде, њим би се могао користити само лични режим Кнежеве владавине, и да му помогну извести смишљени удар државни; могли су то бити, или окорели политички спекуланти, или политичне добричине, који ситуацију нису разумевали.

Али и ако је овај план напуштен, односи између Кнеза и Јов. Мариновића, а преко њега и нас, нису били прекинути. Кнез се је ломио да ли да прими мир без Скупштине, или да сазове Велику Народну Скупштину, и њој остави да она то важно питање реши. Ова последња комбинација ишла му је више у рачун, доста му је, мислио је, што је узео на себе одговорност за рат, те је мислио сад да избегне ову за мир, али је зебао мало од могућег расположења Скупштине после ратног неуспеха, и Јов. Мариновић морао се ослонити на нас

да га у том погледу ослободимо сваке зебње. Ми смо били уверени да, нити је било какве стварне опасности за ред у земљи, нити за њену династију, и Кнез се, на основу тога уверавања решио да сазове Велику Народну Скупштину. Он је мислио оставити њој да слободно решава о миру, и изјављивао је да не мисли утицати на њена решења, ма у коме правцу. Према тежњама, које Скупштина буде показала, он је био склон да подеси своју политику у будуће.

Тако је смишљао Кнез, али је ствар испала са свим другојаче, прилике су биле јаче од његове воље.

Као што сваки граби успех за себе, тако сваки гледа да неуспех другоме натовари. Рат је испао несрећан, и сад су га се одрицали и Кнез и влада. Још у Параћину Кнез је претио министрима речима: „Зна се ко је наваљивао за рат“,[31] а враћајући се у Београд он је говорио, овде онде, искупљеним људима, ја нисам хтео рата, али ви сте га хтели па сте га и добили. Јадни људи, пошто су поднели толике жртве, морали су сад одговарати и за чланке Новосађанина, Лазе Костића, у „Истоку“, а министри су стрепили да се сва одговорност не свали на њих, и на њиховим се грбинама кола не разломе. Питање одговорности за неуспех у рату бринуло је Кнеза и владу, у равној мери; влада би радо пристала на ортачину, да одговорност подели са Кнезом, сигурна, да ће Круна, свакојако, бити доста јака да и њу извуче на обалу, али је Кнез имао тренутака у којима је помишљао да би добро било, ако би своју лађу, у неколико, могао олакшати, па ма министри и у воду пали, а за то му је фикција о уставној неодговорности владаоца била подесно средство. Код обичних људи овака размишљања нису необична, али, као што споменусмо, прилике су често јаче од рачуна, па и овде у нашем случају, погрешке заједнички почињене, чвршће су у ствари везивале Кнеза за владу, него што би то могли успеси учинити.

Од „Дипломатске Историје“ знамо, да овом приликом влада није желела да изађе пред Скупштину, и да је мислила да је

---

[31] „Дипломатска Историја.“

политичније ако питање о миру реше Кнез и влада без Скупштине, али у првом часу Кнежеве узнемирености она није могла успети да га на то склони. Кнез је са своје стране опет мислио да свој положај што више ослободи, а влади шта Бог дâ. Министри су тада проводили, доиста, тешке тренутке, Кнез се је од њих одвајао, у једном критичном часу, а било би дрско рачунати на већину скупштинску, покрај све изборне вештине министра полиције, и ратнога стања.

За само време ратног стања, у приликама, у којима је већи део гласача стајао под оружјем, били су наређени избори за Велику Народну Скупштину, и при свем том они су испали против владе. Велика Скупштина састала се је у Београду у Позоришној Згради.

Одмах при избору Председника Скупштине показало се да је већина против владе. Кандидат опозиције Ђ. Топузовић, био је изабрат за Председника, а по граду се разносили и такви гласови, да ће сутра-дан влада бити оптужена. И доиста, и ако није било разлога бојати се за ред у земљи, и за одржање закона у пуној сили, министри су имали разлога зепсти за своје положаје, они су и сами осећали, да њихове голе патриотске жеље, и познати усклик: „Божја је воља“, с којима су ушли у рат, неће бити кадри да несрећни рат оправдају. Зато су у дванаестом часу и покушали сва могућа средства, не би ли склонили Кнеза да се од њих не одваја.

Према ономе што је Кнез говорио последњих дана, Јов. Мариновић био је тврдо уверен, да ће избор Председника Скупштине донети промену кабинета, и да ће се ствари правилним, уставним путем расправити. Али како је био изненађен, сутрадан, кад је видео како је свршила Велика Народна Скупштина. Тај га је случај радикално излечио и од саме помисли да у будуће о суспендовању Устава размишља.

Како се говорило, те су ноћи била саветовања између Кнеза и министара у Двору, којима су присуствовали Кнегиња и Митрополит Михаило. Није ту, у збиљи, вођена више брига какве ће наступити последице, ако се Србија променом владе доведе у немогућност да узме удела у рату, на случај ако би

Русија доцније заратила. Таква је зебња била излишна. Тешко је било за Србију ући поново у рат пре, али после руске победе на Плевни, где је турска сила била саломљена и „мање ангажоване руке“ не би остале скрштене. У том случају, нов улазак у рат сама је ситуација налагала, и њој би се морала покорити свака влада. Брига је вођена о нечем са свим другом: доказивано је Кнезу да се он излаже опасности, ако се, у овој прилици, одвоји од министара. Скупштина ће почети са министрима, али ће завршити са Кнезом. Спремљени агенти доносили су Кнезу гласове, како ће неки од скупштинара пуцати на њега из револвера чим се појави у Скупштини, и овоме слично. Ко познаје нарав Кнежеву, за њега је разумљиво што сви ови, вешто удешени, покушаји нису остали без утицаја на његово решавање. Најпозитивнија уверавања управника града, Јоксића, који је био блиски рођак Кнезу, нису била у стању да га успокоје, и он је, на послетку, пристао на мере које му је кабинет предложио, и које су по утврђеном плану сутра-дан изведене у Позоришту.

Чим је Кнез отворио седнице скупштинске изнесен је на решавање предлог о миру. Нико у Скупштини није тражио да се продужи рат, али мало ко од посланика беше расположен да саслуша извештај, којим је министар спољних послова покушавао да оправда наш улазак у рат. Толика озлојеђеност владала је у Скупштини против људи који су рат изазвали и довели Србију на Ђунис.

Кад је са читањем овога извештаја министар дошао на тачку где правда наш улазак у рат тиме, што су турске чете, на више места, прелазиле нашу границу, и палиле и пљачкале наша села, један од посланика из пограничних крајева довикнуо му је: да то није истина, и да су турске чете почеле нападати на наша села тек, пошто су наше чете њихова села попалиле. Министар је покушао да продужи прекинуто читање извештаја, само нешто слабијим гласом, са чега су му почели довикивати посланици: „читај гласније“, и кад је он одговорио да не може гласније да чита, осуло се са свих страна: да је доста читао,

да не треба више да чита, и доле са тих шест људи, који нам сваке године доносе по какву несрећу.

Сва се Скупштина беше узрујала, министар спољних послова прекиде своје читање, које је у врeви постало немогуће, а Председника Скупштине опколише министри тако, да се његов глас више није могао чути. За то време министар унутрашњих послова окрете се Скупштини са речима: ако нећете мир имаћете ноћас у поноћи поново рат. На ове министрове речи посланици одговорили су, да они сви хоће мир, али да неће те министре, и доле с њима.

У овој врeви министри су се повукли за један тренут из седнице и одмах за тим Кнез, који се није удаљавао из Позоришне Зграде, појавио се поново у Скупштини и огласио, да су њене седнице закључене.[32]

Кнез са својим министрима отишао је право у Двор, а посланици скупили су се око Председника, и сви из једног гласа тражили су да их води Кнезу те да протествују у име народа противу начина на који је ова Велика Народна Скупштина закључена. Председник је утишавао посланике, и склањао их да пристану потписати протокол тога састанка, у коме је стављено: да је Скупштина гласала и једногласно примила предлог за мир, и ако у ствари она није ни о чему гласала. И многи су посланици на то пристали, из пустога страха да се рат не би поновио. Тај тако састављен протокол неки су посланици потписали одмах тога часа, а неки доцније, што се из самог протокола види.

Из Позоришта разишли су се посланици по целом граду, и под утицајем првог раздражења нису више штедели много ни самога Кнеза. Полиција је све то гледала и слушала, али је била са свим мирна и задовољна. За овако сјајну победу, која је Ђунис осветила, могла се је и која непријатна реч претрпети. Све што је полиција од посланика затражила то је, да очисте Београд после двадесет и четири часа, и они, пошто

[32] Скоро на исти начин закључена је Ванредна Скупштина године 1883 и не решивши предмет за који је била сазвата. Тицало се тада четворне конвенције.

су потписали протест Кнезу, који му је Председник Скупштине предао, вратили су се сваки у свој завичај.[33]

Ово је, у главним цртама, тачна историја и постанка и свршетка Велике Народне Скупштине од године 1877, држане у Позоришној Згради у Београду. Да је она верно представљена знају сви, који су онога доба били у Београду, а биће, сигурно, још две трећине посланика у животу, који су у њеном раду учествовали и који то морају знати. Питање о миру нити је *Председник* Скупштине положио на гласање, нити га је она изгласала.

Тако ми знамо, тако многи знају да је текла ствар, али „Дипломатска Историја“ вели напротив: да је министар спољних послова довршио читање свога извештаја, да га је Скупштина мирно саслушала до краја, да је за тим предлог о миру претресан, и пошто је претрес свршен, да га је Скупштина *скоро једногласно, седењем и устајањем, усвојила.*

Овом категоричном тврђењу „Дипломатске Историје“ не оскудева, доиста, ништа у јасности, али, бој се, оскудеваће јој прилично у тачности. Ми пишемо по сазнању на основу онога што смо и онда, у првом часу, а и данас од многих посланика слушали, а писац „Дипломатске Историје“ пише по властитом знању. Његов је положај у толико бољи, али и опаснији, јер ми ако и погрешимо биће нехотице, а он може само намерно да погреши. Зато ми и не мислимо да спор пресудимо, нама је намера да изнесемо на јавност неколике примедбе, које се односе на питање, а читаоци нека пресуде сами.

Прва нам је брига била да пронађемо скупштинске записнике, али њих није било на месту, где се сви остали скупштински записници држе, а у „Српским Новинама“ од 16 фебруара нашли смо само толико, да је Велика Народна Скупштина сазвата за 14 фебруар отворена 16-ог, и пошто је свој задатак испунила, да је истог дана закључена. Седнице ове Скупштине нису штампане у „Српским Новинама“. Са свим нова, само за овај случај усвојена, процедура.

---

[33] О овоме протесту нема данас нигде трага, сигурно зато што би он био најпоузданији доказ на који је начин Скупштина закључена, и што би утеривао у лаж садржину Протокола Трећег Састанка.

На послетку, после дугог истраживања пронађени су записници у једном добро запечаћеном завијутку, на коме је, јамачно, какав шаљивчина написао: „да се не отвара без Председника Скупштине.“ Предмет, о коме је Велика Народна Скупштина имала решавати, није био никаква државна тајна, и у овом завијутку није се дакле имало ништа друго сакрити од јавности, него цигло начин, на који су скупштински записници вођени, и оно што су садржавали.[34]

Истина, у поменутом већ горе саопштењу у „Српским Новинама“, министар унутрашњих послова објавио је да је Скупштина решавала о миру у тајној седници; али какав значај може имати ова објава полиције, после свршеног чина, и пред тим фактом што у Протоколу Трећег Састанка *не стоји да је Скупштина решавала у тајној седници*. И ово је само један од многих марифетлука, који су овом приликом употребљени били.

По тим записницима Скупштина је имала три састанка. На првом, 14, пријавили су посланици своја пуномоћства, и Скупштина је изабрала одбор за њихово оверење. На другом, 15-ог, одбор за оверење пуномоћстава поднео је свој извештај, и за тим је изабран Председник Скупштине и остало часништво. На трећем, 16-ог, изабрата је депутација, која је позвала Кнеза да отвори Скупштину. И чим је Кнез Скупштину отворио, поднела је влада предлог о миру. Министар спољних послова узео је реч, и дао објашњења о току преговора с Портом. За тим је предлог *једногласно* усвојен, и Кнез је Скупштину закључио.

Ови скупштински записници требало би да су службен, несумњив, доказ за све што садрже, али питање је, да ли то они могу остати и после напомена, које ћемо ми овде учинити.

Насупрот усвојеној практици, нити је Протокол Првог Састанка прочитан и одобрен на другом, нити протокол другог на трећем састанку. Држало се дакле да ће бити времена за то, али је Скупштина на пречац закључена, и Протокол Трећег

---

[34] По дужности влада би требала данас да нареди те да се и ови скупштински записници одштампају као и остали а потписи на Трећем Састанку да се фотографишу. За јаван живот једног народа не може бити без интереса тачно знати са каквом се искреношћу државни послови воде.

Састанка, изгледа, састављан је по свршеном чину, и на брзу руку. Ово одступање од уставног правила, да сама Скупштина одобрава своје протоколе, и од уобичајене практике, не да се другојаче објаснити, нарочито што је био секретар човек вичан послу. У осталом да је протокол састављан по свршеном чину види се из тога, што је министар спољних послова оставио као прилог под III. извештај, својом руком написан, а у том извештају стоји реч у *главном,* што би хтело рећи да га је секретар из министровог говора саставио, а не сам министар, својом руком, написао и приложио га.

На крају списка пријављених посланика потписали су се погрешно три посланика: Владимир Николић, Станиша Новаковић и Борисав Благојевић, који су хтели да се потпишу на Протокол Трећег Састанка. Што је несумњив доказ да су се потписи купили како се где стигло.

По „Српским Новинама" изабрати су за ову Велику Народну Скупштину 420 посланика. Прилог I.

На првом састанку пријавили су се њих 390. Прилог II.

Протокол Трећег Састанка потписали су 398 посланика. Прилог III.

Од пријављених посланика нису потписали Протокол Трећег Састанка њих 50 на броју. Прилог IV.

Од непријављених посланика, чија пуномоћства нису била оверена, потписани су на Протоколу Трећег Састанка сви посланици из крајинског округа сем двојице, Ивана Петровића и Милована Живковића, 26 на броју. Прилог V.

Даље потписан је и Т. Вукотић, који је искључен на другом састанку из учествовања у решавању Скупштине.

Од потписаних имена на Протоколу Трећег Састанка не налазе се никако међу посланицима њих на броју 19. Прилог VI.

Записани су на Протоколу Трећег Састанка двапут, и другом руком: Спасоје Синђелић, Димитрије Живковић, Милија Јовановић, Радован Гајић.

Међу посланицима, који су потписани на Протоколу Трећег Састанка, има њих 55 који су закрштени.

Има их 50 за које се може скоро поуздано узети да су туђом руком потписати, а нису закрштени.

Ми држимо да су ове напомене и сувише довољне те да се посумња у исправност Протокола Трећег Састанка, и онога што он садржи.

На први поглед овај протокол показује 398 потписа наспрам 390 пријављених посланика, 8 дакле више, које треба из рачуна избацити. Но то је тек улазак у посао. Даље треба избацити 26 посланика који нису могли потписати Протокол Трећег Састанка, што се на другом састанку нису пријавили, нису заклетву положили и што им пуномоћства нису била оверена. А да је Скупштина прешла преко те, прописане, формалности није у Протоколу Трећег Састанка записано. Треба избацити из рачуна Т. Вукотића, који је на другом састанку искључен из учешћа у решавању Скупштине, а нигде у Протоколу Трећег Састанка не стоји да му је Скупштина то опростила, и своје решење, од ранијег дана, порекла. Треба избацити 19 потписа, чија се имена не налазе никако међу посланицима, и онда остаје несумњивих 46 потписа којима није место на Протоколу Трећег Састанка.

У овако крупним бројевима погрешка је, у овом случају била немогућна, и ко би и после тога могао поверовати у искреност потписа оних закрштених који нису ушли у горње рубрике, и оних које је, по свему, туђа рука потписала.

И кад не би ова замашна уставна смицалица била данас обелодањена, опет је питање за писца „Дипломатске Историје“, шта би било за њега корисније да је учинио: или оно што је написао о овој Великој Народној Скупштини, или да је просто испричао ток догађаја како су у истини текли. У овом последњем случају признала би му се свакојако историјска исправност, што није мало. Али што је много више, не би дошао у искушење да предаје јавности и онаки извештај Скупштини: о уласку нашем у рат, који је прави јад, и за његову државничку способност, и за политику српску. У том случају не би нам

морао исповедити како: *„наш рат није био рат освајачки но рат за самоодбрану, рат за слободу и уједињење српског народа“*, те тим ставио историју пред неразрешив проблем: како је могуће не освајати, а ослободити и ујединити народ, који се налази под туђим господарством. На послетку не би представио наш рат, који је имао да оствари велику „заветну мисао“, као обичну пограничну кавгу коју невеште руке нису умеле да поравнају. Овакве пограничне задевице могу, истина, послужити по кат-кад за претекст рату, који други државни рачуни намећу, али до данас није било примера у историји, да се и због овакvих задевица ратови воде.

Све би то, и много више, писац себи уштедео, али њему, који је био међу првима који су „повели коло уставности“, није подносило допустити и најмању сенку на чистоту својих уставних осећаја, а случај је, међутим, био ђаволски заплетен и непријатан. Скупштина је ишла на то да обори Министарство, па после да решава о миру, а влада се решила да у том случају растера Скупштину, па ма она о миру ништа и не решила. Тежак, доиста, задатак, и растерати Скупштину, пре него што је решила предмет због кога је сазвана, и не повредити осећаје чисте уставности! Да се не би покорили уставно створеној ситуацији, а да би избегли прекор да су Устав повредили, министри су измислили онај начин, на који су Скупштину закључили а и остало све према томе удесили.

Данас ће се можда многи запитати: па са чега толика мука око тако мале ствари? Погазили људи Устав, па зар је то какво чудо. Али пре двадесет година владала је у нас друга мода. Истина, и тада су гажени закони и Устав, као и данас, само што се то онда није признавало, а сад се признаје. Тада су се тражили параграфи да гажење закона и Устава заклоне, а сад се не траже више параграфи да га заклоне, већ државни разлози да га оправдају. Али како је успех био постигнут, и министри своја места задржали, ми при свем том нисмо у стању разумети, шта је писцу „Дипломатске Историје“ требала овака неукусна лакрдија.

ПРИЛОГ I

ИМЕНА ПОСЛАНИКА ИЗАБРАНИХ ЗА ВЕЛИКУ НАРОДНУ СКУПШТИНУ 1877, ПО „СРПСКИМ НОВИНАМА“

I Алексиначки Округ

Алексинац варош

1. Јованча Младеновић
2. Јованча Таушановић
3. Васа К. Стошић
4. Милосав Трифунац

Бањски срез

5. Стаменко Х. Павловић
6. Милош Миливојевић
7. Марјан Николић
8. Марјан Радојковић

Алексиначко-ражањски срез

9. Јован Милијћ
10. Дена Трифунац
11. Милосав Милетић
12. Аксентије Мацић

Бугар-моравски срез

13. Иван Стојковић
14. Тодор Павић
15. Милојко Врбић
16. Панта Маринковић

II Београд варош

17. Стеван Мијатовић
18. Аврам Озеровић
19. Јован Крсмановић
20. Илија Кораћ
21. Михаило Терзибашић
22. Светозар Карапешић
23. Војин Радуловић
24. Тодор Туцаковић

III Београдски Округ

Врачарски срез

25. Радован Милошевић
26. Степан Ружић
27. Милић Димић
28. Мирко Лукић

Грочански срез

29. Лука Танасковић
30. Милан Нишлијћ
31. Ђурђе Танасковић
32. Анта Нешић

Колубарски срез

33. Милић Марковић
34. Глигорије Герасимовић

35. Стеван Лукић
36. Јован Марковић

Посавски срез

37. Јевта Јовановић
38. Арсеније Симић
39. Јован Марковић
40. Вујица Јешић

Космајски срез

41. Јеремија Обрадовић
42. Спасоје Синђелић
43. Сава Живојиновић
44. Петар Поповић

IV Ваљевски Округ

Ваљево варош

45. Коста Поповић
46. Касијан Стојшић
47. Ранко Гођевац
48. Веселин Богдановић

Ваљевски срез

49. Марко Петровић
50. Милан Голоскоковић
51. Мијаило Николић
52. Обрад Томић

Колубарски срез

53. Живко Јеремијћ
54. Милан Драгојевић
55. Тодор Јанковић
56. Михаило Миловановић

Посавски срез

57. Живко Чолић
58. Милан Радушки
59. Ђука Марковић
60. Васа Николић

Подгорски срез

61. Спасоје Протић
62. Марко Јанчић
63. Јанко Којић
64. Јаков Јокић

Тамнавски срез

65. Светозар Живковић
66. Матија Костић
67. Павле Милошевић
68. Аврам Сандић

V Јагодински Округ

Јагодина варош

69. Љубомир Здравковић
70. Тодор Аранђеловић
71. Сава Петковић
72. Владимир Живковић

Белички срез

73. Веселин Петровић
74. Андрија Матић
75. Цветко Нешић
76. Илија Јаковљевић

Левачки срез

77. Димитрије Градиштанац
78. Радосав Лукић
79. Вуле Поповић
80. Марисав Ђорић
81. Милосав Радојевић
82. Јован Митровић
83. Миладин Павловић
84. Трифун Стевановић

Темнићски срез

85. Јанићије Пешић
86. Никола Јовановић
87. Филип Милојевић
88. Тодосије Павловић

89. Јанићије Додић
90. Ђорђе Чепурац
91. Јован Нешић
92. Алекса Петковић

VI Књажевачки Округ

Књажевац варош

93. Илија Живковић
94. Никола Павловић
95. Милоје Веселиновић
96. Сима Стевановић

Заглавски срез

97. Обрад Марковић
98. Милета Ристић
99. Милан Миленовић
100. Станоје Динић
101. Јевта Стојковић
102. Милисав Ристић
103. Радојко Милић
104. Никола Стојановић

Сврљишки срез

105. Вук Николић
106. Марко Рашић
107. Петар Стојановић
108. Филип Недељковић

Тимочки срез

109. Риста Живановић
110. Маринко Маринковић
111. Цветко Пауновић
112. Цветко Вељковић

VII Крагујевачки Округ

Крагујевац варош

113. Павле Вуковић
114. Сима Степић
115. Петар Велимировић
116. Милоје Барјактаровић

Крагујевачки срез

117. Марко Радивојевић
118. Борисав Милановић
119. Јова Живановић
120. Петроније Младеновић
121. Петар Младеновић
122. Сима Газдић
123. Аврам Јовановић
124. Марјан Јаковљевић

Гружански срез

125. Савко Ђусић
126. Јевта Недељковић
127. Коста Петровић
128. Петар Оташевић
129. Марко Васовић
130. Вукадин Недовић
131. Павле Марковић
132. Јеврем Вемић

Лепенички срез

133. Милутин Стојановић
134. Милоје Тошић
135. Јован Стевановић
136. Петар Савић
137. Стојан Васиљевић
138. Милован Крчевић
139. Сава Вукићевић
140. Милован Живковић

Јасенички срез

141. Јоксим Добричић
142. Мата Станковић
143. Јован Станисављевић
144. Периша Трифуновић
145. Милош Радојевић
146. Мијајло Гајић
147. Радован Гајић
148. Јанко Бацак

VIII Крајински Округ

Неготин варош

149. Мита Миловановић
150. Милош Антић
151. Стојан А. Станковић
152. Јован Мишић

Крајински срез

153. Анта Рајнчић
154. Адам Богосављевић
155. Милан Глигоријевић
156. Крста Стевановић
157. Иван Петровић
158. Милован Живковић
159. Јован Живуловић
160. Станоје Николић

Брзо-паланачки срез

161. Јон Поповић
162. Мита Лиловић
163. Милија Тодоровић
164. Јон Савко
165. Недељко Стојановић
166. Сава Николић
167. Милорад Раилић
168. Радул Поповић

Кључки срез

169. Анђелко Николајевић
170. Крачун Димитријевић
171. Петар Бондок
172. Петар Мариновић

Поречко-речки срез

173. Мијаило Јеремић
174. Антоније Милосављевић
175. Паун Јанковић
176. Младен Пауновић

IX Крушевачки Округ

Крушевац варош

177. Арса Дреновац
178. Милета Кордић
179. Аксентије Протић
180. Аврам Шокорац

Крушевачки срез

181. Сава Јовановић
182. Миладин Цивић
183. Сима Ивановић
184. Ћирко Анђелковић
185. Мата Миљковић
186. Јован Стојковић
187. Миленко Радојичић
188. Смиљко Ћирић

Трстенички срез

189. Благоје Градиштанац
190. Јован Радуловић
191. Гвозден Падовац
192. Јован Николенцијћ

Кознички срез

193. Василије Брадић
194. Василије Марић
195. Милић Величковић
196. Ђурђе Шошић

Јошанички срез

197. Андрија Лужњанин
198. Мијат Ивљанин
199. Сава Самокрес
200. Коста Авић

X Подрински Округ

Лозница варош

201. Игњат Васић
202. Јован Бошковић

203. Ристо Панић
204. Цветко Јездић

Јадрански срез

205. Сава Поповић
206. Антоније Радовановић
207. Јован Милутиновић
208. Љубинко Јањић

Рађевски срез

209. Никола Солдатовић
210. Мићан Ристић
211. Спасоје Антонић
212. Танасије Богдановић

Азбуковачки срез

213. Крста Протић
214. Крсман Ђукић
215. Петар Васић
216. Сава Тадић

XI Пожаревачки Округ

Пожаревац варош

217. Глиша Петровић
218. Богдан Ђорић
219. Александар Николајевић
220. Жика Филиповић

Пожаревачки срез

221. Милош Пантић
222. Селак Радојковић
223. Сава Станковић
224. Вујица Милошевић
225. Радивоје Живановић
226. Димитрије Обреновић
227. Јово Павловић
228. Миљко Жилић

Моравски срез

229. Марко Илић
230. Димитрије Живковић
231. Стеван Ранковић
232. Петар Ненадовић
233. Милан Милутиновић
234. Паун Лазаревић
235. Ранко Милосављевић
236. Милосав Стевановић

Млавски срез

237. Јова Сарић
238. Груја Милосављевић
239. Мата Ђорђевић
240. Јован Милошевић
241. Рака Кукић
242. Трифун Матејић
243. Остоја Поповић
244. Никола Стојимировић

Рамски срез

245. Лазар Кочић
246. Глигорије Петровић
247. Тома Вукотић
248. Миленко Димитријевић
249. Обрад Недељковић
250. Иван Милановић
251. Богдан Ивић
252. Зарија Марјановић

Голубачки срез

253. Алекса С. Поповић
254. Живојин Душманић
255. Мата Рашић
256. Живко Алексић

Звишки срез

257. Петар Мариновић
258. Јевта Поповић
259. Стојан Јовић
260. Милосав Стојићевић

Омољски срез

261. Илија Стошић
262. Тимотије Кара-Матић
263. Сима Милетић
264. Стеван Петровић

XII Руднички Округ

Горњи Милановац варош

265. Мијаило Томић
266. Коста Матић
267. Јован Ш. Јовановић
268. Вук Буквић

Црногорски срез

269. Тимотије Јеремић
270. Сима Вујовић
271. Ранко Цветковић
272. Вељко Јаковљевић

Моравски срез

273. Алексије Јовандерић
274. Коста Чукљевац
275. Грујица Перишић
276. Филип Јосиповић

Качерски срез

277. Јован Станошевић
278. Стеван Ивановић
279. Сима Марковић
280. Милан Ивковић

XIII Смедеревски Округ

Смедерево варош

281. Гаврило Чупић
282. Никола Миленковић
283. Пера Нешић
284. Мијаило Станишић

Подунавски срез

285. Милан Ајдук-Вељковић
286. Станоје Крстић
287. Петар Ђурић
288. Милосав Ранковић
289. Тодор Петровић
290. Милош Милић
291. Радојко Ракић
292. Јован Ђурић

Орашки срез

293. Јован Хаџић
294. Живота Лукић
295. Војин Радосављевић
296. Петар Обрадовић
297. Милосав Распоповић
298. Ђорђе Бојић
299. Богдан Милановић
300. Јован Милићевић

Јасенички срез

301. Илија Матић
302. Стеван Јелић
303. Марко Јакшић
304. Милија Лазић
305. Павле Бркић
306. Живан Јевтић
307. Стеван Бисенић
308. Мијаило Јанковић

XIV Ужички Округ

Ужице варош

309. Илија Јокановић
310. Милан Ђурић
311. Љубомир Каљевић
312. Сретен Јевтовић

Црногорски срез

313. Василије Цвијовић
314. Матија Поповић
315. Новак Милошевић
316. Петар Костић

Пожешки срез

317. Мића Стојић
318. Јеврем Шолуповић

319. Милан Жуњић
320. Павле Поповић

Рачански срез

321. Борисав Благојевић
322. Деспот Вучићевић
323. Цветко Јевтић
324. Радован Радосављевић

Ариљски срез

325. Ристо Поповић
326. Марко Сарић
327. Новица Стојић
328. Милан Димитријевић

Златиборски срез

329. Јеврем Туцовић
330. Сретен Мићић
331. Јеврем Трифуновић
332. Милан Марић

Моравички срез

333. Петар Стевановић
334. Симан Павићевић
335. Петар Поповић
336. Василије Ђурчић

XV Црноречки Округ

Зајечар варош

337. Милисав Јовановић
338. Коста Николић
339. Јота Пашић
340. Јован Лаловић

Зајечарски срез

341. Никола Марјановић
342. Јован Станојевић
343. Илија Ђорђевић
344. Здравко Јовановић
345. Станко Поповић
346. Богица Најдановић
347. Стан Несторовић
348. Крста Јолић

Бољевачки срез

349. Јован Поповић
350. Младен Зајкеско
351. Раденко Митић
352. Лазар Илић
353. Радојко Радојевић
354. Милосав Тошић
355. Илија Ђокић
356. Јанко Кринић

XVI Чачански Округ

Чачак варош

357. Никола Радовановић
358. Фердинанд Крен
359. Обрад Лазовић
360. Василије Ивановић

Трнавски срез

361. Јован Шушић
362. Љубомир Петронијевић
363. Миљко Стевановић
364. Вићентије Поповић

Драгачевски срез

365. Димитрије Јеротијевић
366. Димитрије Кукић
367. Дамјан Брођић
368. Станко Герзић

Карановачки срез

369. Мата Јовановић
370. Јован Црвчанин
371. Милија Јовановић
372. Танаско Радомировић

Студенички срез

373. Станиша Новаковић
374. Анђелко Радовановић
375. Јован Пантовић
376. Петар Кучевић

XVII Шабачки Округ

Шабац варош

377. Павле Куртовић
378. Ђока Топузовић
379. Андрија Мирковић
380. Риста Дамјановић

Поцерски срез

381. Павле Самуровић
382. Милисав Пејић
383. Лука Исаковић
384. Јанко Јоцић

Посаво-тамнавски срез

385. Никола Мандић
386. Стеван Мирковић
387. Милан Кузмановић
388. Петроније Јовановић

Мачвански срез

389. Лука Туфекџијћ
390. Никола Игњатовић
391. Лазар Ђоплић
392. Милисав Достанић
393. Михаило Вучетић
394. Нешко Витомировић
395. Андрија Милосављевић
396. Аврам Јуришић

XVIII Ћупријски Округ

Ћуприја варош

397. Љубисав Радивојевић
398. Димитрије Лазић
399. Тодор Стојковић
400. Велисав Стевановић

Параћински срез

401. Алекса Пандуровић
402. Алекса Петковић
403. Стојан Станојевић
404. Димитрије Х. Илијћ
405. Марко Микић
406. Миленко Јоксимовић
407. Радисав Ружић
408. Милош Трифуновић

Ресавски срез

409. Исак Цветковић
410. Јован Димитријевић
411. Јован Новаковић
412. Петар Микић
413. Никола Јанковић
414. Петар Поповић
415. Никола Катић
416. Стојан Петровић

Деспотовачки срез

417. Лазар Марјановић
418. Никодије Недељковић
419. Вуле Поповић
420. Јанко Костадиновић

ПРИЛОГ II

ПРИЈАВЉЕНИ ПОСЛАНИЦИ ЧИЈА СУ ПУНОМОЋСТВА ОВЕРЕНА

I Округ Алексиначки

Срез бањски

1. Стаменко Павловић
2. Марјан Николић
3. Милош Миливојевић
4. Марјан Радојковић

Варош Алексинац

5. Милосав Трифунац
6. Јованча Младеновић
7. Васа Стошић
8. Јованча Таушановић

Срез бугар-моравски

9. Панта Маринковић
10. Манојло Крстић
11. Тодор Павић
12. Иван Стојковић

Срез ражањски

13. Дена Трифунац
14. Аксентије Мацић
15. Јован Марковић
16. Милосав Милетић

II Округ Београдски

Варош Београд

17. Мијаило Терзибашић
18. Јово Крсмановић
19. Стева Мијатовић
20. Војин Радуловић
21. Тодор Туцаковић
22. Илија Кораћ
23. Аврам Озеровић
24. Светозар Карапешић

Срез колубарски

25. Милисав Марковић
26. Глиша Герасимовић
27. Јован Марковић
28. Стеван Лукић

Срез врачарски

29. Радован Милошевић
30. Стеван Ружић
31. Милић Динић
32. Марко Лукић

Срез посавски

33. Арсеније Симић
34. Јевта Јовановић

35. Јован Марковић стари
36. Вујица Јешић

Срез гročански

37. Милан Нишлић
38. Ђурђе Антонијевић
39. Анта Нешић
40. Лука Танацковић

Срез космајски

41. Петар Поповић
42. Јеремија Обрадовић
43. Спасоје Синђелић
44. Сава Живојиновић

III Округ Ваљевски

Срез посавски

45. Васа Николић
46. Живко Чолић
47. Милан Радушки
48. Ђурђе Марковић

Срез тамнавски

49. Матеја Костић
50. Аврам Сандић
51. Павле Милошевић
52. Светозар Живковић

Срез подгорски

53. Јаков Јокић
54. Марко Јанчић
55. Јанко Којић
56. Спасоје Протић

Срез колубарски

57. Мијаило Мијаиловић
58. Милан Драгојевић
59. Живко Јеремић
60. Теодор Јанковић

Срез ваљевски

61. Обрен Томић
62. Марко Петровић
63. Мијаило Николић
64. Милан Голоскоковић

Варош Ваљево

65. Коста Поповић
66. Ранко Гођевац
67. К. А. Стојшић
68. Веселин Богдановић

IV Округ Јагодински

Срез темнићски

69. Ђорђе (Ч) Шепурац
70. Филип Милојевић
71. Јован Нешић
72. Никола Јовановић
73. Теодосије Павловић
74. Јанићије Додић
75. Алекса Петковић
76. Јанићије Пешић

Срез левачки

77. Вуле Поповић
78. Јован Матовић
79. Миладин Павловић
80. Милосав Радојевић
81. Марисав Ђорић
82. Радосав Микић
83. Трифун Гајић

Варош Јагодина

84. Сава Петковић
85. Владимир Живковић
86. Тодор К. Аранђеловић
87. Љубомир Здравковић

Срез беличкн

88. Андра Матић
89. Веселин Петровић
90. Илија Јаковљевић
91. Цветко Нешић

V Округ Књажевачки

Срез тимочки

92. Риста Живановић
93. Маринко Марковић
94. Цветко Вељковић
95. Цветко Пауновић

Срез сврљишки

96. Филип Недељковић
97. Вучо Николић
98. Марко Рашић
99. Петар Стојановић

Срез заглавски

100. Милан Милановић
101. Милојко Милић
102. Милисав Ристић
103. Станоје Динић
104. Јевта Стојковић
105. Обрад Марковић
106. Никола Стојадиновић
107. Милета Ристић

Варош Књажевац

108. Сима Ђ. Стевановић
109. Илија Живковић
110. Никола Павловић
111. Милоје Веселиновић

VI Округ Крагујевачки

Срез јасенички

112. Радован Гајић
113. Михаило Гајић
114. Милош Радојевић
115. Периша Трифуновић
116. Јован Станисављевић
117. Мата Станковић
118. Јанко Бацаковић
119. Јовсим Добричић

Срез лепенички

120. Милутин Стојановић
121. Јован Стевановић
122. Сава Вукићевић
123. Милан Живковић
124. Петар Савић
125. Стојан Васиљевић
126. Милоје Стошић
127. Милован Старчевић

Срез гружански

128. Вукадин Недић
129. Јеврем Вемић
130. Павле Марковић
131. Савко Ђусић
132. Коста Петровић
133. Јевто Недељковић
134. Петар Оташевић
135. Марко Васовић

Срез крагујевачки

136. Сима Стојановић — Газдић
137. Аврам Јовановић
138. Марко Радивојевић
139. Јован Живановић
140. Борисав Милановић
141. Петроније Младеновић
142. Марјан Јаковљевић
143. Петар Младеновић

Варош Крагујевац

144. Милоје Барјактаровић
145. Петар Велимировић
146. Симеон Степић
147. Павле Вуковић

VII Округ Крушевачки

Варош Крушевац

148. Арсеније Дреновац
149. Аврам Шокорац
150. Милета Кордић
151. Аксентије Протић

Срез трстенички

152. Благоје Градиштанац
153. Јован Николић
154. Јован Радуловић
155. Гвозден Падовац

Срез крушевачки

156. Сава Јовановић
157. Миладин Цивић
158. Сима Иванић
159. Смиљко Ћирић
160. Ћиро Анђелковић
161. Мато Нинковић
162. Јован Стојковић
163. Миленко Радојичић

Срез јошанички

164. Мијат Ивановић
165. Коста Авић
166. Андреја Лужњанин
167. Сава Ђоровић

Срез козенички

168. Василије Брадић
169. Милић Величковић
170. Василије Поповић
171. Ђурђе Шошић

VIII Округ Подрински

Варош Лозница

172. Игњат Васић
173. Риста Панић
174. Цветко Јездић
175. Јован Бошковић

Срез азбуковачки

176. Петар Васић
177. Крсман Ђукић
178. Вића Тадић
179. Крста Протић

Срез јадрански

180. Антоније Радовановић
181. Сава Поповић
182. Љубинко Милишковић
183. Јован Милутиновић

Срез рађевски

184. Танасије Богдановић
185. Никола Солдатовић
186. Спасоје Митровић
187. Мићан Ристић

IX Округ Пожаревачки

Варош Пожаревац

188. Глиша Петровић
189. Богдан Ђорић
190. Александер Николајевић
191. Жика Филиповић

Срез пожаревачки

192. Милош Пантић
193. Селак Радојковић
194. Радивоје Живковић
195. Јован Павловић
196. Димитрије Обреновић
197. Сава Станковић
198. Миљко Жилић
199. Вујица Милошевић

Срез моравски

200. Марко Илић
201. Стеван Ранковић

202. Мита Живковић
203. Петар Ненадовић
204. Милан Милутиновић
205. Паун Лазаревић
206. Јанко Милисављевић
207. Милосав Степановић

Срез рамски

208. Лазар Кочић
209. Глигорије Петровић
210. Тома Вукотић
211. Миленко Димитријевић
212. Богдан Ивић
213. Иван Милановић
214. Обрад Недељковић
215. Зарија Марјановић

Срез млавски

216. Јован Сарић
217. Груја Милисављевић
218. Мата Ђорђевић
219. Рака Кукић
220. Трифун Матејић
221. Остоја Поповић
222. Јован Милошевић
223. Никола Стоимировић

Срез голубачки

224. Алекса Поповић
225. Живко Алексић
226. Мито Рашић
227. Живоин Душманић

Срез звишки

228. Петар Мартиновић
229. Јевта Поповић
230. Милисав Сточевић
231. Стојадин Јовић

Срез омољски

232. Илија Стошић
233. Стеван Петровић
234. Сима Милетић
235. Тимотије Караматић

X Округ Руднички

Варош Г. Милановац

236. Мијаило Томић
237. Коста Матић
238. Јован Ш. Јовановић
239. Вук Буквић

Срез црногорски

240. Тимотије Јеремић
241. Сима Вујевић
242. Ранко Цветковић
243. Вељко Јаковљевић

Срез моравски

244. Алексије Јовандерић
245. Коста Чукљевац
246. Грујица Перишић
247. Филип Јосиповић

Срез качерски

248. Јован Станошевић
249. Стеван Ивановић
250. Сима Марковић
251. Милан Нинковић

XI Округ Смедеревски

Варош Смедерево

252. Мијаило Станишић
253. Петар Нешић
254. Никола Миленковић
255. Гаврило Чупић

Срез подунавски

256. Петар Л. Ђурић
257. Станоје Крстић

258. Милош Милић
259. Милан Ајдук-Вељковић
260. Радојко Ракић
261. Јован Ђурић
262. Милосав Ранковић
263. Тодор Петровић

Срез орашки

264. Војин Радосављевић
265. Милосав Распоповић
266. Ђорђе Бојић
267. Живота Лукић
268. Петар Обрадовић
269. Јован Милићевић
270. Јован Хаџић
271. Богдан Миладиновић

Срез јасенички

272. Илија Матић
273. Стеван Јелић
274. Марко Јакшић
275. Милија Лазић
276. Стеван Бисенић
277. Милан Јанковић
278. Павле Бркић
279. Живан Јевтић

XII Округ Ужички

Варош Ужице

280. Илија Јокановић
281. Милан Ђурић
282. Љубомир Каљевић
283. Сретен Јевтовић

Срез ариљски

284. Новица Стојић
285. Марко Сарић
286. Милан Димитријевић
287. Риста Поповић

Срез пожешки

288. Милан П. Стоић
289. Јеврем Шолуповић
290. Павле Ђукић
291. Милан Жуњић

Срез златиборски

292. Сретен Мићић
293. Јеврем Туцовић
294. Милан Марић
295. Јеврем Трифуновић

Срез црногорски

296. Василије Цвиовић
297. Матија Поповић
298. Новак Милошевић
299. Петар Костић

Срез моравички

300. Петар Стевановић
301. Сима Павићевић
302. Петар Поповић
303. Василије Ђурић

Срез рачански

304. Борисав Благојевић
305. Радован Радосављевић
306. Деспот Вучићевић
307. Цветко Јевтић

XIII Округ Црноречки

Варош Зајечар

308. Милисав Јовановић
309. Јота Пашић
310. Коста Николић
311. Јован Лаловић

Срез зајечарски

312. Здравко Јовановић
313. Богица Најдановић

314. Станко Поповић
315. Крста Јолић
316. Јован Станојевић
317. Никола Марјановић
318. Илија Ђорђевић
319. Стан Несторовић

Срез бољевачки

320. Јанко Кринић
321. Младен Зајкеско
322. Радојко Радојевић
323. Лазар Илић
324. Милосав Тошић
325. Јован Поповић
326. Илија Ђокић
327. Раденко Митић

XIV Округ Чачански

Варош Чачак

328. Василије Ивановић
329. Фердинанд Крен
330. Никола Радовановић
331. Обрад Лазовић

Срез студенички

332. Петар Кучевић
333. Анђелко Радовановић
334. Станиша Новаковић
335. Јован Пантовић

Срез драгачевски

336. Димитрије Јеротијевић
337. Дамњан Брoћић
338. Станко Герзић
339. Димитрије Кукић

Срез трнавски

340. Миљко Стевановић
341. Јован Шушић
342. Љубомир Петронијевић

Срез карановачки

343. Јован Црвчанин
344. Милија Јовановић
345. Танаско Радомировић
346. Мата Јовановић

XV Округ Шабачки

Варош Шабац

347. Павле Куртовић
348. Ђока Топузовић
349. Андреја Мирковић
350. Риста Димитријевић

Срез посаво-тамнавски

351. Петроније Јовановић
352. Стеван Мирковић
353. Милан Кузмановић
354. Никола Мандић

Срез поцерски

355. Павле Самуровић
356. Јанко Јоцић
357. Лука Исаковић
358. Милисав Пејић

Срез мачвански

359. Андреја Милосављевић
360. Милисав Достанић
361. Аврам Ђуришић
362. Нешко Витомировић
363. Лазар Ђонлић
364. Мијаило Вучетић
365. Никола Игњатовић
366. Лука Туфекџић

XVI Округ Ћупријски

Срез деспотовачки

367. Лазар Марјановић
368. Вуле Поповић

369. Јанко Константиновић
370. Никодије Недељковић

Срез ресавски

371. Петар Микић
372. Јован Димитријевић
373. Стојан Петровић
374. Јован Новаковић
375. Петар Поповић
376. Исак Цветковић
377. Никола Јанковић
378. Никола Катић

Срез параћински

379. Радисав Ружић
380. Алекса Петковић
381. Димитрије Х. Илић
382. Милош Трифуновић
383. Марко Минић
384. Стојан Станојловић
385. Миленко Јоксимовић
386. Алекса Пандуровић

Варош Ћуприја

387. Тодор Стојковић
388. Љубисав Радивојевић
389. Велисав Стевановић
390. Димитрије М. Лазић

ПРИЛОГ III

ЛИЦА КОЈА СУ ПОТПИСАНА НА ПРОТОКОЛУ ТРЕЋЕГ САСТАНКА

1. Ђ. Топузовић Пред. Скуп.
2. Т. Туцаковић Подпред. Скуп.
3. Јов. Бошковић Секретар
4. П. Вуковић Секретар
5. Риста Панић
6. Цветко Јездић
7. Алекса Петковић
8. Јанићије Пешић
9. Јанићије Додић
10. Никола Јовановић
11. Тодосије Павловић
12. Новак Недељковић
13. Здравко Јовановић
14. Аврам Шокорац
15. Јован Матовић
16. Милосав Радојевић
17. Станко Герзић
18. Марисав Ђорић
19. Андрија Матић
20. Радосав Мркић
21. Миладин Павловић
22. Тривун Стевановић
23. Ђорђе И. Чепурац
24. Филип Милошевић с. р.
25. Љубисав Миленковић с. р.
26. Алекса С. Поповић
27. Мита Рашић
28. Живко Алексић
29. Јован Милутиновић
30. Димитрије Еротијевић
31. Димитрије Кукић
32. Димитрије Броћић
33. Јован Шушић
34. Марјан Радојковић
35. Јанко Којић с. р.
36. Јаков Јокић
37. Обрад Томић
38. Милан Нишлић
39. Спасоје Синђелић
40. Милић Величковић
41. Јован Радуловић
42. † Јован Николић
43. † Гвозден Падовац
44. Благоје Градиштанац
45. Андрија Лужњанин
46. Сава Самокрес
47. Коста Авић
48. Мијат Ивљанин
49. † Милета Ристић
50. † Јевта Стојковић
51. † Видојко Мијић
52. † Риста Живановић
53. Обрад Марковић
54. Милисав Ристић
55. Акс. Протић
56. Петар Мариновић
57. † Милосав Стојчев
58. † Стојадин Јовановић
59. Евта Попов
60. Милоје Веселиновић
61. Никола Павловић
62. Вуле Поповић
63. Игњатије Васић
64. Борисав Милановић

65. Вукадин Недовић
66. Евта Недељковић
67. Марјан Јаковљевић
68. Сима Стојановић
69. К. Протић
70. Коста Ђукић
71. Перо Васић
72. Вића Тадић
73. Мићан Ристић
74. Живко Чолић
75. Васа Николић
76. Милан Радушки
77. Милош Радојевић
78. Војин И. Радосављевић
79. Петар Обрадовић
80. Петар М. Поповић
81. Јеремија Обрадовић
82. Спасоје Синђелић
83. Јанко Бацаковић
84. Мих. Н. Терзибашић
85. Мијаило Гаић
86. Аврам Јовановић
87. Илија Јаковљевић
88. Веселин Петровић
89. Цветко Нешић
90. Божин Ивановић
91. † Лаза Кочић
92. Никола Т. Солдатовић
93. Танасије Богдановић
94. † Зарија Мајаловић
95. Мијаило Јеремић
96. † Младен Пауновић
97. Обрад Лазовић
98. Петар Оташевић
99. Коста Петровић
100. Савва А. Вукићевић
101. Петар Савић
102. Марко Васовић
103. Веселин Богдановић
104. Спасоје Антонић
105. Спасоје Протић
106. Ж. Душманић
107. † Јован Станошевић
108. Јован Мишић
109. Коста Поповић
110. Арса И. Дреновац
111. † Смиљко Ћирић
112. † Мата Миљковић
113. † Миладин Цивић
114. † Сава Јовановић
115. † Ћира Анђелковић
116. † Јован Стојковић
117. † Миленко Радојчић
118. Милета Кордић
119. Сима Иванић
120. Петроније Младеновић
121. Сима Ђ. Стефановић
122. † Никола Стојадиновић
123. Алекса Пандуровић
124. Станоје Динић
125. Милисав Трифунац
126. Иван Стојковић
127. Милојко Врбић
128. Лазар Марјановић
129. Селак Радојковић
130. Јован Милошевић
131. Савва Поповић
132. Антоније Радовановић с. р.
133. Живко Јеремић с. р.
134. Тодор Јанковић
135. Михаил Михаиловић
136. Цветко Вељковић
137. Вуица Милошевић
138. Мијаило Николић с. р.
139. Тодор Стојковић
140. Ранко Гођевац
141. Трифун Матеић
142. Никола Стојимировић
143. Илија Стошић
144. Иван Милановић
145. Симо Милетић
146. Стеван Петровић
147. Аврам Сандић
148. † Светозар Живковић

149. † Матија Костић
150. Павле Милошевић
151. Милан Драгојевић
152. Стојан А. Станковић
153. Димитрије Миловановић
154. Милош Антић
155. Анђел Николајевић
156. Крачун Димитријевић
157. Петар Мариновић
158. Петар Бондок
159. Крста Стефановић
160. Станоје Николић
161. Сава Николић
162. Милорад Рачић
163. Недељко Стојадиновић
164. Јон Савкић
165. Мита Ц. Лиловић
166. Јован Поповић
167. Радул Поповић
168. Паун Јанковић
169. Јова Живуловић
170. Милија С. Тодоровић
171. Петар Младеновић
172. Исак Цветковић
173. Јован Димитријевић
174. Никола Јанковић
175. Пера Микић
176. Стојан Петровић
177. Богица Најдановић
178. Обрад Недељковић
179. Остоја Поповић
180. Стојадин Јовић
181. Илија Ђорђевић
182. Рака Кукић
183. † Милисав Степановић
184. Петар Поповић
185. † Миљко Стевановић
186. † Љубомир Г. Петронијевић
187. Глигорије Петровић
188. Богдан Милановић
189. Јован Хаџић
190. Милан Ајдуквељковић
191. Жика Филиповић
192. Велисав Стевановић
193. Стојан Станојловић
194. † Јован Живановић
195. † Милош Пантић
196. † Радивој Живановић
197. Илија Матић
198. Марко Ј. Јакшић
199. † Мијаило Јанковић
200. † Павле Брчић
201. † Стеван Бисешић
202. Милија Рад. Лазић
203. Стеван Н. Јелић
204. Глиша Д. Петровић
205. Јова Милетић?
206. Милосав Милетић
207. Дена Трифунац
208. Аксентије Мацић
209. Новак Милошевић
210. Вуле Поповић
211. Никодије Недељковић
212. Илија Ђокић
213. Јеврем Трифуновић
214. Милоје Поповић
215. Јеврем Шолуп
216. Мил. Жуњић
217. Јован Поповић
218. Станко Поповић
219. Раденко Митић
220. Милосав Тошић
221. Никола Марјановић
222. Радојко Радојевић
223. Крста Јелић
224. Младен Зајкеско
225. Миленко Јоксимовић
226. Панта Маринковић
227. Јанко Кринић
228. Милан Трифуновић
229. Радован Милошевић
230. Милић Димић
231. Степан Ружић
232. Мирко Лукић

233. Поп Михаило Вучетић
234. Никола Игњатовић
235. Никола Радовановић
236. Радован Гаић
237. Лука Туфекџић
238. Тодор Павић
239. Савва Станковић
240. Стеван Ранковић
241. Јован Новаковић
242. Јанко Костадиновић
243. Димитрије Обреновић
244. Милисав Достанић
245. Василије Ивановић
246. † Љубисав Радивојевић
247. Петар Костић
248. Василије А. Цвијовић
249. Фердинанд Крен
250. Димитрије Живковић
251. † Ранко Милосављевић
252. Адам Богосављевић
253. Т. Вукотић
254. Петар Ђурић
255. Радојко Ракић
256. Станоје Крстић
257. Јован Ђурић
258. Милија Јовановић
259. † Василије Ћурчић
260. Симо Павићевић
261. Стаменко Павловић
262. † Марјан Николић
263. † Еврем Вемић
264. † Сако Ђусић
265. † Павле Марковић
266. Г. Герасимовић
267. Стеван Лукић
268. Јован Марковић
269. Анта Нешић
270. Лука Атанацковић
271. Мина Лилић
272. Ђурђе Антонијевић
273. Милисав Јовановић
274. Јован Лаловић
275. Јота Пашић
276. Милош Милић
277. Милосав Ранковић
278. Миленко Димитријевић
279. Тодор Петровић
280. Милан Голоскоковић
281. Јован Пантовић
282. Милисав Марковић
283. Арсеније Симић
284. Јован Марковић
285. Вуица Ешић
286. Петар Кучевић
287. Евта Јовановић
288. Анђелко Радовановић
289. Јован Павловић
290. Миљко Жилић
291. Марко Илић
292. Милан Милутиновић
293. Касијан А. Стојшић
294. Светозар Карапешић
295. Ђурађ Марковић
296. Павле Самуровић
297. Андрија Милосављевић
298. Стеван Мирковић
299. Аврам Јуришић
300. Никола Мандић
301. Деспот Вучићевић
302. Цветко Јевтић
303. Сретен Мићић
304. Марко Петровић
305. Радован Радосављевић
306. Марко Радивојевић
307. Марко Сарић
308. Живан Јевтић
309. Милан Димитријевић
310. Новица Стоић
311. Филип Недељковић
312. Маринко Марковић
313. † Цветко Пауновић
314. Марко Рашић
315. Петар Стојановић
316. † Вуча Николић

317. Милан Миленковић
318. Андрија Мирковић
319. Петар Ненадовић
320. Тимотије Еремић
321. Лазар Илић
322. Јован Станојевић
323. Иван П. Дамњановић
324. Анта Раичић
325. Милан Глигоријевић
326. Милисав Живковић
327. Никола Миленковић
328. Димитрије Живковић
329. † Ранко Милисављевић
330. Ђорђе Банић
331. † Јован Милићевић
332. † Милосав Распоповић
333. Танаско Радомировић
334. Јован Стевановић с. р.
335. П. Трифуновић с. р.
336. Васа К. Стошић
337. Риста Дамњановић
338. Јованча Таушановић
339. Мата М. Ђорђевић
340. Јованча Младеновић
341. Мата Јовановић
342. † Милија Јовановић
343. Никола С. Китић
344. Павле П. Ђукић
345. Јеврем Туцовић
346. Ристо Поповић
347. Милоје Тошић
348. Милан Ђ. Ђурић
349. Богдан С. Ђорић
350. Василије Брадић
351. Василије Марић
352. † Ђурђе Шошић
353. Анта Милосављевић
354. Милан Стоић
355. И. Јокановић?
356. Нешко Витомировић
357. † Лазар Ђонлић
358. Аврам Озеровић
359. Стојан Василијевић
360. Симеон Степић
361. Живота М. Лукић
362. Милан Миљковић
363. Паун Лазаревић
364. Рапко Цветковић
365. Сима Вујовић
366. П. Ј. Куртовић
367. Мијаило М. Томић
368. Алексије Јовандерић
369. † Груица Перишић
370. Станиша Новаковић
371. † Стеван Ивановић
372. † Симо Марковић
373. Коста Матић
374. Вељко Јаковљевић
375. † Филип Јосипов.
376. Вук Буквић
377. Јован Ш. Јовановић
378. Јован Црвчанин
379. Јоксим Добричић
380. † Мата Станковић
381. † Јован Станисављевић
382. † Радован Гаић
383. † Милош Радивојевић
384. П. Велимировић
385. Тодор К. Аранђеловић
386. Милоје Барјактаровић
387. Љ. Евтовић
388. Љубомир Здравковић
389. Сава Петковић
390. Димитрије М. Лазић
391. Милутин Стојановић
392. † Милован Старчевић
393. Д. Х. Илић
394. Алекса Петковић
395. Марко Микић
396. Јово Крсмановић
397. Илија П. Корај
398. С. Мијатовић

ПРИЛОГ IV

ПОСЛАНИЦИ ЧИЈА СУ ПУНОМОЋСТВА ОВЕРЕНА А НИСУ ПОТПИСАЛИ ПРОТОКОЛ ТРЕЋЕГА САСТАНКА

1. Александер Николајевић
2. Борисав Благојевић
3. Војин Радуловић
4. Владисав Живковић
5. Василије Цвијовић
6. Груја Милосављевић
7. Груица Перишић
8. Гаврило Чупић
9. Илија Живковић
10. Иван Петровић
11. Јован Митровић
12. Јован Нешић
13. Јанко Јецић
14. Крсман Ђукић
15. Коста Чукљевац
16. Коста Николић
17. Љубинко Јањић
18. Љубомир Каљевић
19. Лука Исаковић
20. Милош Миливојевић
21. Милић Марковић
22. Михаило Миловановић
23. Марко Јанчић
24. Милован Живковић
25. Милосав Стевановић
26. Мијаило Томић
27. Мијаило Станишић
28. Матија Поповић
29. Милан Марић
30. Милисав Пеић
31. Милан Кузмановић
32. Никола Стојановић
33. Недељко Стојановић
34. Пера Нешић
35. Павле Поповић
36. Петар Стевановић
37. Петар Поповић
38. Петроније Јовановић
39. Радосав Лукић
40. Радојко Милијић
41. Рајко Радојевић
42. Радисав Ружић
43. Сима Газдић
44. Стојан Васиљевић
45. Сава Тадић
46. Сретен Јевтовић
47. Стан Несторовић
48. Стојан Станојевић
49. Ђорђе Танасковић
50. Ћирко Анђелковић

ПРИЛОГ V

НЕПРИЈАВЉЕНИ ПОСЛАНИЦИ ЧИЈА ПУНОМОЋСТВА НИСУ ОВЕРЕНА, А ПОТПИСАНИ СУ НА ПРОТОКОЛУ ТРЕЋЕГА САСТАНКА

1. Мита Миловановић
2. Милош Антић
3. Стојан Станковић
4. Јован Мишић
5. Анта Рајчић
6. Адам Богосављевић
7. Милан Глигоријевић
8. Крста Стевановић
9. Јован Живуловић
10. Станоје Николић
11. Јон Поповић
12. Мита Јиловић
13. Милија Тодоровић
14. Јон Савко
15. Недељко Стојановић
16. Сава Николић
17. Младен Раилић
18. Радул Поповић
19. Анђелко Николајевић
20. Крачун Димитријевић
21. Петар Бондок
22. Мијаило Јеремић
23. Антоније Милосављевић
24. Паун Јанковић
25. Младен Пауновић
26. Петар Марковић

ПРИЛОГ VI

ИМЕНА КОЈА СЕ НЕ НАЛАЗЕ НИКАКО МЕЂУ ПОСЛАНИЦИМА А ПОТПИСАНА СУ НА ПРОТОКОЛУ ТРЕЋЕГА САСТАНКА

1. Новак Недељковић
2. Зарија —
3. Радосав Марковић
4. Љубисав Миленковић
5. Видојко Мијић
6. Стојадин Јовановић
7. Коста Ђукић
8. Спасоје Синђелић
9. Недељко Стојадиновић
10. Милоје Поповић
11. Мина Лилић
12. Иван Дамњановић
13. Димитрије Живковић
14. Ранко Милисављевић
15. Милија Јовановић
16. Никола Китић
17. Радован Гаић
18. Милош Радивојевић
19. Љ. Евтовић

